Roma-Bizans Filistini'nde Kutsal Şifa Alanları ve Kültü: Ayin Mekânları ve Kamusal Tedavi Yerleri*

ESTĒE DVORJETSKI

Giriş

Ayin mekânlarının ve kamusal tedavi yerlerinin temel bileşenlerinden biri de kutsal şifa alanlarıdır. Akdeniz'in her yerinde bulunan *Asklepieion*'lara dair arkeolojik kanıtların da gösterdiği üzere, tapınak tıbbı yaygındı. Asklepios kültü tanrısal şifa kültlerinin en önemlisiydi ve Antik çağın dini ve kültürel yaşamında merkezi bir rol oynuyordu. *Asklepieion*'larda, Asklepios'un yanı sıra doğuya özgü tanrıların da dahil olduğu bir dizi kült tarafından rüya ile iyileştirme ve inkübasyon yöntemleri uygulanıyordu. Hacılar ya hastalıklarına şifa aramak ya da iyi olan sağlık durumlarını korumak için kutsal alanlara akın ediyorlardı. Bu yazıda yükselişte olan Hıristiyanlığın benimseyip uyguladığı ve hekim-aziz kültüne entegre edilen iyileştirici uyku ritüelini açıklayacağız (Şekil 1); Filistin'deki 'Ein Tzur, Alonei Mamre, Caesarea Philippi, Te'omim Mağarası, Eleutheropolis ve Caesarea Maritima gibi kamusal alanların kriter ve özelliklerini değerlendireceğiz; arkeolojik kalıntıların, *ex-voto*ların ve edebi kaynakların çağlar boyunca bir *Asklepieion* olarak kullanıldığını gösterdiği Bethesda'daki Azize Anna Kilisesi'nde bulunan kutsal şifa alanını tartışacağız ve hem Filistin'de hem de dışarıda yaşayanlar için Asklepios kültü kapsamında hizmet veren ünlü bir kaplıca merkezi olan Hammat-Gader *therma*'ların tarihi ve arkeolojik kanıtlarını tanıtacağız. Bu kavram, Klasik dünyaya özgü *Asklepieion*'ların kaplıca bileşenleri ve özellikleri ile Roma ordusu lejyonları olan *Legio X Fretensis* ve *Legio III Cyrenaica*'nın önemli katkısına dayanmaktadır.

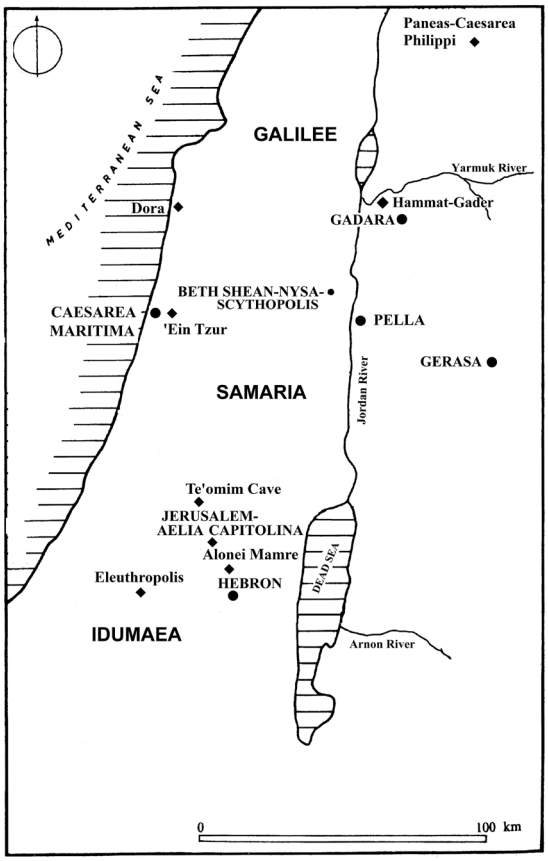
Kapsayıcı bir terim olan "kutsal alan" günümüzde kutsiyet taşıyan yer, bir tanrıya veya tanrılara tapınmak için ayrılmış bir bina ya da alan anlamında kullanılmaktadır. Bizim için kullanışlı olan bu terimin aynı zamanda antik bağlamla da kavramsal olarak uyumlu olduğuna inanıyorum. Antik çağda kutsal alan insanların kurban kesme, dua etme ve adak sunma gibi dini ritüelleri yerine getirmek için gittikleri bir yerdi. Bazı kutsal alanlar ayrıca buluşma yeri, ticaret alanı ve siyasi merkez olarak da işlev görmüştü. Kutsal alanlar bulundukları yere ve türlerine göre çok çeşitli biçimlerde var oldular. Sınıf farkı gözetmeksizin toplumun tüm üyeleri tarafından ziyaret edildiler.[1] İster pagan ister Hıristiyan olsun, tanrısal bir şifacıdan tıbbi yardım alma olgusu, bireyin uzmanlaşmış tedaviye ve yüz yüze gerçekleştirilen kişisel iletişim ve etkileşime duyduğu derin ihtiyaçla açıklanabilir.[2] Mike Scott'un ifadesiyle, "son yıllarda [...] kutsal mekânların ve bu mekânların böyle anılmasını gerektiren özelliklerin esnek ve de muğlak doğası, çok daha yaygın bir şekilde kabul görmüştür."[3]

* Bu bölüm, yakında çıkacak olan *Medicine, Ecology and Public Health in the Land of Israel in Antiquity: Historical-Archaeological Perspectives* adlı kitabımın "Public Medical Services" kısmından alınmıştır.

1 Bkz. Fay Glinister, "What is a Sanctuary?," *CahGlotz* 8 (1997): 61–62.

2 Georgia Petridou, "Healing Shrines," *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome,* ed. Georgia L. Irby, 2. basım (Chichester ve Hoboken, NY: Wiley Blackwell, 2020), 434.

3 Mike Scott, "Temples and Sanctuaries," *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*, ed. Esther Eidinow ve Julia Kindt, Oxford Handbooks in Classics and Ancient History (Oxford: OUP, 2016), 228.

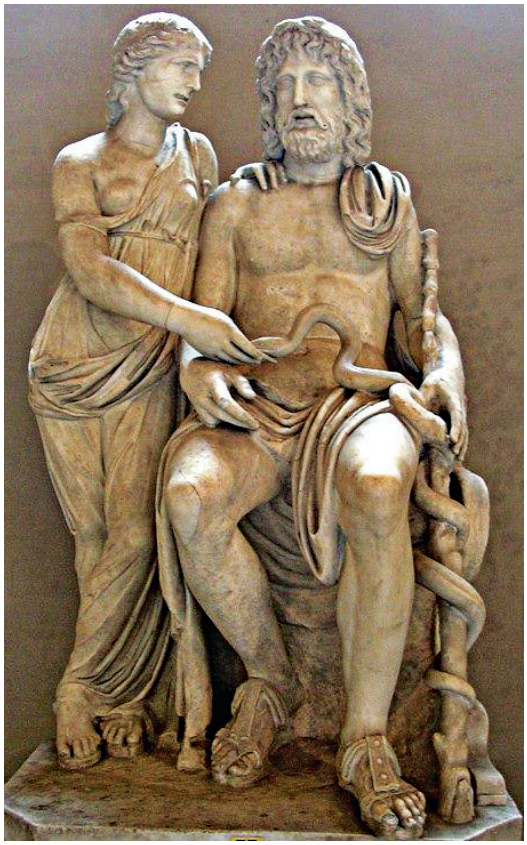
Şekil 1. Filistin'de bulunan ve bölümde adı geçen yerlerin konumu (çizim: Meiri Dvir ve Sagie Dvir).

İnsanlar, hastalıkların tedavisi ve acı veren yaralanmalarla sakatlıkların giderilmesi için kutsal şifa alanlarına akın ediyorlardı. Epidauros, Pergamon, Korint, Atina ve Roma'dakiler gibi pek çok kutsal alanda su hayati bir rol oynuyordu. Su, törensel temizlenme ve arınmanın da dahil olduğu dini uygulamalarda serpmeden yıkanmaya kadar değişen şekillerde kullanılan önemli bir unsurdu. Kutsal alanın hemen dışında genellikle tiyatro, stadyum, hamam kompleksi ve pansiyon bulunurdu. Roma ve Bizans dönemlerinde kutsal şifa alanlarının çoğaldığını ve mucize yaratan tanrı ve tanrıçaların insanların sağlık durumuna doğrudan müdahale ettikleri yönündeki inancı ortaya koyan birçok edebi kaynak, yazıt ve arkeolojik kanıt bulunmaktadır.

Tıp tanrısı Asklepios'un kültü,[4] hastalıkları teşhis etmek ve iyileştirmek için ritüel biçiminde gerçekleştirilen rüya yorumunu temel alan bir tedavi sunarak büyük kalabalıkları çeşitli kutsal alanlara çekiyordu. *Asklepieion*'lardaki inkübasyon uygulaması, rahiplerin uyuyanlar arasında dolaşmasını içeriyordu. Şükran sunuları arasında, şükran tabletleri ve hastalıklarla sakatlıklar için adanan anatomik *ex-voto*lar yer alıyordu. *Asklepieion*'lar, elverişli olduğu varsayılan konumları nedeniyle popüler literatürde kaplıcalar ve sağlık merkezleri ile karşılaştırılmıştır. Karl Kerényi'nin açıkladığı gibi:

> İnkübasyon yeri, mümkün olan en doğrudan iyileştirme yöntemine hizmet edi-

4 Ἀσκλεπιός: Yunanca; Aesculapius: Latince.

Şekil 2. Elinde yılanlı asasıyla tıp tanrısı Asklepios ve kâseden yılan besleyen sağlık tanrıçası Hygieia, Grek-Roma mermer heykeli (Pius-Clementine Museum, Vatican City Museum, http://ancientrome.ru/art/artworken/img.htm?id=3640; fotoğraf: Olga Lyubimova [CC BY-SA 4.0]).

yordu. Hastaya, unsurlarını kendi içinde taşıdığı tedaviyi gerçekleştirme fırsatı sunuluyordu. Bu amaçla, modern kaplıcalarda ve sağlık merkezlerinde olduğu gibi, dış dünyanın rahatsız edici ve sağlıksız koşullarından mümkün olduğunca uzak bir ortam yaratılmıştı. Dini atmosfer ise insanın en içteki derinliklerinin iyileştirici potansiyellerini açığa çıkarıyordu. Prensipte hekim, iyileşmenin bireye özgü gizeminin dışında bırakılmıştı: Hasta tanrıyı, Arkaik ve Klasik dönemin büyük gizemlerinde aradığından çok daha kişisel bir şekilde arıyordu. Bu nedenle, Epidauros'ta hekimin bilinçli olarak geri planda kaldığı düşünülmelidir.[5]

Romalı kolonistlerin, komşu eyaletlerle kaynaşmanın bir yolu olarak anatomik *ex-voto*ların kullanımını aktif bir şekilde teşvik etmiş olabilecekleri öne sürülmüştür.[6] Böyle olmasa bile, bu adakların Akdeniz'in antik tapınakları ve

5 Karl Kerényi, *Asklepios: Archetypal Image of the Physician's Existence* (Londra: Thames & Hudson, 1960), 50. Ayrıca bkz. Edward Tick, *The Practice of Dream Healing: Bringing Ancient Greek Mysteries into Modern Medicine* (Wheaton, Ill: Quest, 2001), 58–59.

6 Oliver de Cazanove, "Itineraires et étapes de l'avancée romaine entre Samnium, Daunie, Lucanie et Étrurie," *Le Censeur et Les Samnites. Sur Tite-Live, livre IX,* ed. Dominique Briquel ve Jean-Paul Thuillier, Études de littérature ancienne (Paris: Éditions ENS, 2001), 191. Filippo Coarelli ("Il Lucus Pisaurensis e la romanizzazione dell'ager Gallicus," *The Roman Middle Republic: Politics, Religion, and Historiography, c. 400–133 B.C. Papers from a Conference at the Institutum Romanum Finlandiae, September 11–12, 1998,* ed. Christer Bruun [Roma: IRF, 2000], 200) anatomik *ex-voto*ların Roma ve Etrüsk topluluklarının biraraya gelmesine katkı sağlamış olabileceğini öne sürüyor.

kutsal alanlarındaki merkezi önemleri açıktır. Sağlık ve esenlik, antik toplumlar için de bugün olduğu kadar büyük bir meseleydi.[7]

Filistin'deki erken adak yerleri genellikle sunuların özel bir tapınma eylemi olarak içlerine atıldığı doğal mağaralar ya da oyuklardı. Ülkenin eşsiz tarihi ve İncil'in esasında bu topraklara ait olması, geniş bir kutsal alan ağının oluşmasını sağlamıştı. Adaklardan oluşan katmanlar, kutsal şifa alanlarının arkeolojik olarak tespit edilmesine katkı sağlayan önemli bulgulardır. Caesarea'nın doğusundaki 'Ein Tzur, Hebron yakınlarındaki Alonei Mamre, Kudüs'ün batısındaki Te'omim Mağarası, Paneas-Banias-Caesarea Philippi, Beth Guvrin-Eleutheropolis ve Caesarea Maritima'da kandillerin ritüel faaliyetleri için kült amaçlı kullanılmış olmaları ve bulunan sikke defineleri bu olguyu göstermektedir. Asklepios ve Hygieia (**Şekil 2**) ile Serapis ve İsis'i (**Şekil 3**) temsil eden sinkretik tanrılara adanmış kutsal şifa alanları, Hammat-Gader kaplıcasında ve Kudüs'teki Bethesda Havuzları'nda varlığını sürdürmüştür. Buralardan elde edilen arkeolojik veriler ve tarihi belgeler, *Asklepieion* olarak kullanıldıklarını göstermektedir. MS ikinci yüzyıldan on ikinci yüzyıla kadar hamamlarda uygulanan ritüel biçimi, Akdeniz'deki Asklepios ve yerel tanrıların kutsal alanlarındaki ritüellere benzerdi. Hacılar, ziyaretçiler ve yakaranlar, tanrısal şifacının bir rüyada ya da görüde ortaya çıkmasını bekledikleri bir tür ritüel olan inkübasyon sürecine katılırlardı.

Grek-Roma Dünyası

Klasik ve Helenistik Dönem Yunanistanı'nın kutsal alanları, özellikle performatif ritüelleri ve mekânlarıyla biliniyordu. Festivaller ve her yıl yapılan kutlamalar, tanrıların lütfuna mazhar olmak ve ölümlülerin tarım yılının ya da insan hayatının zorluklarının üstesinden gelmelerine yardım etmek için tanrıların huzuruna çıkmayı çağrıştırıyordu. Son çalışmalar, Eleusis ve Brauron gibi Attika'da bulunan kutsal alanlarda gerçekleştirilen kamusal ritüellerin güçlü bir iletişim aracı olarak işlev gördüğünü ve siyasi ideolojilerin oluşturulmasına ve uygulanmasına katkıda bulunduğunu göstermiştir. Bölgede Roma nüfuzunun hissedilmeye başlamasından itibaren, kutsal alanlarda toplu halde yapılan ritüeller ve festivaller yazarlar tarafından vurgulanmış ve epigrafik kanıtlarda yer almıştır.[8] Matthew Dillon'a göre, kutsal alanlar "kutsal yapıların ekolojisine" tabiydi. Binalar ve anıtlar, yerleştirildikleri kutsal alanı tamamlayacak şekilde ve "insani arzuları mimarilerinde somutlaştırmak" üzere benzersiz bir şekilde gruplandırılmış ve inşa edilmişti.[9] Epidauros'taki *tholos*'un (θόλος, kubbe) mermer tavanında yer alan haşhaş çiçeği

7 Laurie Venters, "Anatomical Votives as Power Objects in Ancient Italy" (Yüksek Lisans tezi, Leiden Üniversitesi, 2019), 20.

8 Milena Melfi, "Ritual Spaces and Performances in Asklepieia of Roman Greece," *BSA* 105 (2010): 317; Milena Melfi ve Olympia Bobou, *Hellenistic Sanctuaries: Between Greece and Rome* (Oxford: OUP, 2016). Ayrıca bkz. René Ginouvès, *Balaneutikè: Recherches sur le bain dans l'antiquité grecque*, BEFAR 200 (Paris: De Boccard, 1962), 349–61; Alice M. Robinson, "The Cult of Asklepius and the Theatre," *Educ. theatre j.* 30, no. 4 (Aralık 1978): 530–42; Suzan Alcock, *Graecia Capta: The Landscapes of Roman Greece* (Cambridge: CUP, 1993), 172–214; Simon Goldhill ve Robin Osborne, *Performance Culture and Athenian Democracy* (Cambridge: CUP, 1999); Marco Galli, "Pilgrimage as Élite 'Habitus': Educated Pilgrims in the Sacred Landscape during the Second Sophistic," *Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*, ed. Jaś Elsner ve Ian Rutherford (Oxford: OUP, 2005), 253–90; Alexia Petsalis-Diomidis, "The Body in Space: Visual Dynamics in Graeco-Roman Healing Pilgrimage," *Pilgrimage in Graeco-Roman & Early Christian Antiquity: Seeing the Gods*, ed. Jaś Elsner ve Ian Rutherford (Oxford: OUP, 2005), 183–218; Bronwen Lara Wickkiser, "'Water is Cold and Wet': Reflections on Properties and Potencies of Water in the Cult of Asklepios," *Ancient Waterlands,* ed. Betsey A. Robinson, Iván Fumadó-Ortega ve Sophie Bouffier, *Archéologie méditerranéenne* (Aix-en-Provence: Presses Universitaires de Provence, 2019), 131–41; Per Vissers, "Contagious Healing: On the Diffusion of the Asclepius Cult in Pre-Hellenistic Greece" (Lisans tezi, Utrecht University, 2015); Andreas N. Angelakis, Georgios P. Antoniou, Christos Yapijakis ve George Tchobanoglous, "History of Hygiene Focusing on the Crucial Role of Water in the Hellenic Asclepieia (diğer bir deyişle Ancient Hospitals)," *Water* 12, no. 3 (2020): 1–17.

9 Matthew P. Dillon, "The Ecology of the Greek Sanctuary," *ZPE* 118 (1997): 113–27. Ayrıca bkz. Wilbert M. Gesler, "Healing Places," (Lanham, MD-Oxford: Rowman & Littlefield Press, 2003), 30–1; Evi M. Lebidaki, "Small Sacred Buildings in

Şekil 3. Mısırlı şifa tanrısı Serapis, karısı sağlık ve bereket tanrıçası İsis ve üç başlı köpek Kerberos'un Gortina'daki kutsal alandan çıkarılan mermer heykelleri, MS ikinci yüzyıl ortaları (Heraklion Archaeological Museum, Girit, Hellenic Ministry of Culture and Sports—Hellenic Organization of Cultural Resources Development [H.O.C.RE.D.], Inv. no. ΑΜΗ Γ 259-Γ 260).

motifli süslemelerin arkeolojik olarak tespit edilmesi, afyonun tıbbi ve cerrahi müdahaleleri kolaylaştırmak için kullanıldığının dolaylı bir kanıtıdır.[10] Sunulan adaklar, suyun kalitesi ve kutsal alanların düzeni, kükürtlü pınarların bir şifa kaynağı olarak önemini vurgulamaktadır.[11] Geleneksel tedavilere yanıt vermeyen binlerce hasta, yardım talebinde bulunmak için

the Asklipieion of Epidaurus" (Doktora tezi, University of Athens, 2003); Milena Melfi, *I santuari di Asclepio in Grecia*, *StA* 157 (Roma: L'Erma di Bretschneider, 2007), 31–82; Pantelis Limneos, Andreas Kostroglou, Spyridon Sioutis, Konstantinos Markatos, Theodosis Saranteas ve Andreas F Mavrogenis, "The Asclepian Art of Medicine and Surgery," *Int. Orthop.* 44, no. 10 (2020): 2178–79.

10 Helen Askitopoulou, Eleni Konsolaki, Ioanna A. Ramoutsaki ve Maria Anastassaki, "Surgical Cures by Sleep Induction in the Asclepieion of Epidaurus," *Int. Congr. Ser.* 1242 (2002): 11–12, 17; Helen Askitopoulou, Ioanna A. Ramoutsaki ve Eleni Konsolaki, "Archaeological Evidence on the Use of Opium in the Minoan World," *Int. Congr. Ser.* 1242 (2002): 23–29.

11 Ingrid E. M. Edlund-Berry, "Hot, Cold, or Smelly: The Power of Sacred Water in Roman Religion, 400–100 BCE," *Religion in Republican Italy,* ed. Celia E. Schultz ve Paul B. Harvey, *YaleClSt* 33 (Cambridge: CUP, 2006), 162–63, 172; Alison B. Griffith, "Alternative Medicine in Pre-Roman and Republican Italy: Sacred Springs, Curative Baths and 'Votive Religion'," *Infirmity in Antiquity and the Middle Ages: Social and Cultural Approaches to Health, Weakness and Care,* ed. Christian Krötzl, Katariina Mustakallio ve Jenni Kuuliala (Londra: Routledge, 2016), 185.

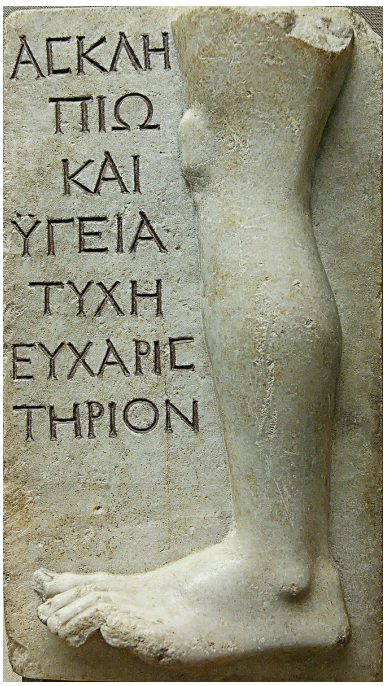
hacı olarak kutsal alana gelirdi.[12] Anatomik modeller, iyileştirme eyleminden önce ya da sonra adak olarak sunulur ve şifa talebi ya da şükran sunusu olarak işlev görürdü (Şekil 4–5). Bir *Asklepieion*'da bulunan *ex-voto* tipleri bölgelere göre değişiklik gösterirdi. Sunaklara, duvarlara, stoalara ve ağaçlara yerleştirilen bu adaklar, kutsal mekânların ayrılmaz bir unsuruydu ve bulundukları çevreyi etkiliyordu.[13] Adaklar arasında sikkeler, şiirler, çelenkler, yüzükler, cerrahi aletler ve öncesinde tıbbi amaçlarla kullanılmış *collyrium* damgaları[14] yer alıyordu.[15] Epigrafik ya da edebi kaynakların eksikliği nedeniyle, vücut parçalarından

12 Askitopoulou vd., "Surgical Cures," 12. Ayrıca bkz. Frank J. MacHovec, "The Cult of Asklepios," *Am. J. Clin. Hypn.* 22, no. 2 (1979): 85–90; Henderikus J. Stam ve Nicholas P. Spanos, "The Asclepian Dream Healings and Hypnosis: A Critique," *Int. J. Clin. Exp. Hypn.* 30, no. 1 (1982): 10–12; Simon Coleman ve Jaś Elsner, *Pilgrimage Past and Present: Sacred Travel and Sacred Space in the World Religions* (Londra: British Museum, 1995), 20; Demetrios Michaelides, "The Anatomical Ex-Votos of Hellenistic and Roman Cyprus," *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, ed. Demetrios Michaelides (Oxford ve Philadelphia: Oxbow Books, 2014), 30–37.

13 Folkert T. van Straten, "Gifts for the Gods," *Faith, Hope, and Worship: Aspects of Religious Mentality in the Ancient World,* ed. Henk S. Versnel, Studies in Greek and Roman Religion 2 (Leiden ve Boston: Brill, 1981), 78–151, şek. 1–64; Lynn R. LiDonnici, "Tale and Dreams: The Text and Compositional History of the Corpus of Epidaurian Miracle Cures" (Doktora tezi, University of Pennsylvania, 1989), 204–47; Björn Forsén, *Griechische Gliederweihungen: Eine Untersuchung zu ihrer Typologie und ihrer religions- und sozialgeschichtlichen Bedeutung*, PMFIA 4 (Helsinki: Finnish Institute of Athens, 1996); Folkert T. van Straten, "Votives and Votaries in Greek Sanctuaries," *Oxford Readings in Greek Religion*, ed. Richard Buxton (Oxford: OUP, 2000), 191–223; Nicholas Rynearson, "Constructing and Deconstructing the Body in the Cult of Asklepios," *Stanford Journal of Archaeology* 2 (2003): 1–17; Robin Osborne, "Hoards, Votives, Offerings: The Archaeology of the Dedicated Object," *WorldA* 36, no. 1 (2004): 1–10; Vivian Nutton, *Ancient Medicine,* Sciences of Antiquity (Londra ve New York, N.Y.: Routledge, 2004), 108–10; Alexia Petsalis-Diomidis, *Truly beyond Wonders: Aelius Aristides and the Cult of Asklepios,* Oxford Studies in Ancient Culture and Representation (Oxford ve New York: OUP, 2010); Monika Błaśkiewicz, "Healing Dreams at Epidaurus: Analysis and Interpretation of the Epidaurian *iamata*," *Misc. Anthropol. Sociol.* 15, no. 4 (2014): 54–69; Steven M. Oberhelman, "Anatomical Votive Reliefs as Evidence for Specialization at Healing Sanctuaries in the Ancient Mediterranean World," *AJHMS* 1, no. 1 (2014): 47–62; Günther Schörner, "Anatomical Ex Votos," *A Companion to the Archaeology of Religion in the Ancient World,* ed. Rubina Raja ve Jörg Rüpke, BCAW, Ancient History (Chichester, Malden, MA ve Oxford: Wiley Blackwell, 2015), 397–411; Rebecca Flemming, "Anatomical Votives: Popular Medicine in Republican Italy?" *Popular Medicine in Graeco-Roman Antiquity: Explorations*, ed. William V. Harris, Columbia Stud. Class. Tradit. 42 (Leiden ve Boston: Brill, 2016), 105–25; Carol L. Lawton, *Votive Reliefs,* The Athenian Agora 38 (Princeton, NJ: *ASCSA*, 2017); Jessica Hughes, "Souvenirs of the Self': Personal Belongings as Votive Offerings in Ancient Religion," *REE* 3, no. 2 (2017): 181–201; Jessica Hughes, *Votive Body Parts in the Greco-Roman World,* Cambridge Classical Studies (Cambridge: CUP, 2017); Jane Draycott ve Emma Graham, ed., *Bodies of Evidence: Ancient Anatomical Votives. Past, Present and Future*, Medicine and the Body in Antiquity (Londra ve New York: Routledge, 2017); Estēe Dvorjetski, "Sacrificing to the Gods of Medicine and Health in Roman-Byzantine Palestine and Provincia Arabia," "Ancient Churches, Greek Culture and the Arabs before Islam," özel sayı, *ARAM Period.* 30, no. 1–2 (2018): 189–91; Venters, "Anatomical Votives;" Hedvig von Ehrenheim, Patrik Klingborg ve Axel Frejman, "Water at Ancient Greek Sanctuaries: Medium of Divine Presence or Commodity for Mortal Visitors?," *J. Anc. Hist. Archaeol.* 61 (2019): 13–18; Petridou, "Healing Shrines," 442–44.

14 *Collyrium* damgaları, göz ilaçlarını damgalamak için kullanılan gereçlerdir ve Roma eyaletleri arasında en çok Galya'da bulunmuşlardır. Örnek için bkz. Patricia Baker, "Collyrium Stamps: An Indicator of Regional Medical Practices in Roman Gaul," *EJA*, 14, no. 1–2 (2011): 158–89.

15 Louise Cilliers ve François P. Retief, "Dream Healing in Asclepieia in the Mediterranean," *Dreams, Healing, and Medicine in Greece: From Antiquity to the Present,* ed. Steven M. Oberhelman (Farnham, Burlington, VT: Ashgate, 2013), 73, 76–81. Bkz. Raymond de Becker, *The Understanding of Dreams and Their Influence on the History of Man* (New York: Hawthorn Books, 1968); Henry Reed, "Dream Incubation: A Reconstruction of a Ritual in Contemporary Form," *J. Humanist. Psychol.*16, no. 4 (1976): 53–54; Robinson, "The Cult of Asklepius," 530–42; van Straten, "Gifts," 83–88; Edward Tick, *The Practice of Dream Healing,* 25, 28, 240; Emma Stafford, "Cocks to Asklepios: Sacrificial Practice and Healing Cult," *Le sacrifice antique: Vestiges, procédures et strategies*, ed. Véronique Mehl ve Pierre Brulé, Collection Histoire (Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2008), 205–21.

Şekil 4. Muhtemelen sol bacaktaki bir rahatsızlığın tedavisi için, Tike tarafından Asklepios ve Hygieia'ya şükran sunusu olarak adanan ve bacak parçası tasviri içeren yazıtlı mermer kabartma, 1828'de Ege Denizi'ndeki Milos'ta yer alan kutsal alanda bulunmuştur, yaklaşık MS 100 ile 200 arasına tarihlendirilmiştir. British Museum (Museum number 1867-0508-117, https://www.britishmuseum.org/collection/object/G_1867-0508-117).

Şekil 5. İnsan vücudunun çeşitli anatomik parçaları biçimindeki, hastalıkların tedavisi için adanmış pişmiş toprak adaklar, Geç Klasik Dönem (Pitt Rivers Museum, University of Oxford, Oxford, Drawer C.32.3—Religious Offerings—Europe).

oluşan adakların özel kullanımını tanımlamak zordur. Birçok anatomik *ex-voto*, sağlık tedavisi ya da doğurganlık ve üreme süreci bağlamında sunulan adaklar olarak yorumlanabilir. Bununla beraber, varoluş gibi daha sembolik olan diğer anlamlar da göz ardı edilmemelidir. Yunanistan ve Anadolu'da olduğu gibi terakotaların adak olarak mı adandığı yoksa şükran sunusu olarak mı bırakıldığı belli değildir. Bu pişmiş toprak heykelcikler arasında deformasyon veya semptom tasvirlerine oldukça nadir rastlanmaktadır; ancak bu, tedavilerin başarılı olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır.[16]

Tanrı Asklepios, bireyler için varoluşun ve anlamın odağıydı ve tedavi doğrudan müdahaleyi (örneğin; dokunmak, ilaç vermek ve ameliyat etmek) ya da dolaylı olan inkübasyon yöntemini içeriyordu (**Şekil 6**). Bu uygulama, yaygın olarak kullanıldığı Asklepios kutsal alanlarındaki teürjik Yunan tıbbında öne çıkmıştı.[17] Bazen bu ritüellerin hipnotik bir duruma yol açtığı iddia edilir. Frank MacHovec'e göre,

16 Schörner, "Anatomical Ex votos," 397–411; Patricia A. Baker, "Viewing Health: Asclepia in Their Natural Settings," *RRE* 3, no. 2 (2017): 143–44.

17 Helen Askitopoulou, "Sleep and Dreams: From Myth to Medicine in Ancient Greece," *J. Anesth. Hist.* 1, no. 3 (2015): 70–75. Cerrahi tıp Asklepios'un rahipleri tarafından uygulanmış ve *Asklepieion*'lar her türlü tıbbi tedavinin yapıldığı yerler

Şekil 6. Asklepios'un Piraeus'teki *Asklepieion*'da inkübasyon halindeki bir kadın hastayı iyileştirmesini tasvir eden mermer adak kabartması, y. MÖ 400. Asklepios öne eğilmiş ve kollarını uzatmış, kanepede yatan bir kadını tedavi ediyor. Arkasında sağlık tanrıçası Hygieia var; karşıda ise hasta yakınları hastanın iyileşmesi için yalvarıyor. Archaeological Museum of Piraeus, Yunanistan (https://commons.wikimedia.org/wiki/User:George_E._Koronaios [CC BY-SA 4.0]).

yukarıda bahsedilenleri olası bir hipnotik indüksiyon sürecine yerleştirdiğimizde, yedi farklı aşama ortaya çıkmaktadır. (1) günlük rutindekinden *farklı bir ortama geçilmesi*; (2) vücudun *temizlenmesi*; (3) *kurban* ve dua; (4) ritmik masaj ve tekdüze söylenen ilahilerle elde edilen *tekrar*; (5) Asklepios'tan gelen rahiplik gücü ve yazıtlardaki tanıklıklar aracılığıyla *yönteme güven veya yatırım*; (6) *odaklanmış dikkat*; ve (7) tanrının yılanlar ve köpeklerle olan canlı tasvirindeki *duygusal etki*[18] (Şekil 7). Kan alma, yıkanma, diyet, egzersizler,

olarak inşa edilmiştir. Teurjik tıp için bkz. Luciana R. Angeletti, "Views of Classical Medicine: Theurgical and Secular Rational Medicine in the Healing-Temples of Ancient Greece," *Forum (Genoa)* 1, no. 2 (1991): 4–10; Vassileios K. Lambrinoudakis, "Theurgic Medicine," *Hygeia: Health, Illness, Treatment from Homer to Galen*, ed. Nicholas C. Stabolidis ve Yorgos Tassoulas (Atina: Museum of Cycladic Art and Hellenic Republic, Ministry of Culture and Sports, 2014), 17–31.

18 MacHovec, "The Cult," 88–89; Limneos vd., "The Asclepian Art," 2179–80. Rüyalar ve plasebo etkisiyle görülen psikosomatik vakalar için, bkz. Tick, *The Practice,* 248; Reed, "Dream Incubation," 54–68; Nicholas Humphrey, "The Placebo Effect," *The Oxford Companion to the Mind*, ed. Richard L. Gregory, 2. basım (Oxford: OUP, 2004), 735– 36; Robert Bosnak, *Embodiment: Creative Imagination in Medicine, Art and Travel* (Londra: Routledge, 2007), 49; Guenter B. Risse, *Asclepius at Epidaurus: The Divine Power of Healing Dreams* (San Francisco: UC Press, 2008); Cilliers ve Retief, "Dream Healing," 85–86; Olympia Panagiotidou, "Religious Healing and the Asclepius Cult: A Case of Placebo Effects," *Open Theol.* 2, no. 1 (2016): 79–91; Geoffrey Raynor ve Gaston Baslet, "A Historical Review of Functional Neurological Disorder and Comparison to Contemporary Models," *EBR* 16 (Ekim 2021): 2–7; Carl A. Meier, *Healing Dream and Ritual: Ancient Incubation and Modern Psychology*, 4. basım (Einsiedeln: Daimon Press, 2021).

Şekil 7. Attika, Oropos'ta yer alan Amphiaraos kutsal alanında tedavi edilen hasta Arkhinos'un adak kabartması; bir hastanın iyileştirilmesindeki çeşitli aşamaların tasviri: 1) dua ederken sağ elini yukarı kaldırıyor; 2) yılan şişmiş sağ omzunu yalarken uyuyor ve 3) tanrı omzunu tedavi ederken ayakta duruyor; MÖ dördüncü yüzyıl, Pentelik mermer. National Archaeological Museum, Atina (National Archaeological Museum, Athens, Hellenic Ministry of Culture and Sports/Hellenic Organization of Cultural Resources Development, Inv. Nr. NAM Γ 3369).

ilaçlar ve kusturuculara dair talimatlar genellikle doğrudan Hipokrat tıbbından alınmıştı. Bu, Asklepios'a atfedilen doğaüstü şifa ile tıbbi uygulamanın ilginç bir birleşimiydi.[19] Rahatsızlıklar arasında tüberküloz, kısırlık, felç, körlük, yaralanmalar, baş ağrıları, böbrek taşları ve tümörler yer alıyordu.[20]

Hekimlerin hamisi olan Asklepios, Geç Helenistik ve Erken Roma dönemlerinde de, Serapis ve İsis ile neredeyse aynı şekilde işlev görmüştü. Geceleri kendine adanmış hastalara görünür, onları ilahi ve doğrudan bir eylemle tedavi eder ve sağaltırdı. Asklepios ve Serapis'e *therapeutai* olarak adlandırılan bir kült

19 Howard C. Kee, "Self–Definition in the Asclepius Cult," *Jewish and Christian Self-Definition,* cilt 3: *Self-Definition in the Greco-Roman World*, ed. Ben F. Meyer ve Edward P. Sander (Philadelphia: Fortress Press, 1982), 119, 121, 129, 134; Henk S. Versnel, *Coping with the Gods: Wayward Readings in Greek Theology*, RGRW 173 (Leiden ve Boston: Brill, 2011), 400–21; Jovan Bilbija, "The Dream in Antiquity: Aspects and Analyses" (Doktora tezi, Vrije Universiteit Amsterdam, 2012), 250–56; Oberhelman, "Anatomical Votive Reliefs," 48–49; Robin Thompson, "Healing at the Pool of Bethesda: A Challenge to Asclepius?," *BBR* 27, no. 1 (2017): 77; Dvorjetski, "Sacrificing," 191, şek. 2–3.

20 Scott, "Temples and Sanctuaries," 321–50; Lauren Caldwell, "Gynecology," *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome,* ed. Georgia L. Irby, 2. basım (Chichester and Hoboken, NY: Wiley Blackwell, 2020), 367–68; Florian Steger ve Frank Ursin, "Animals in Asclepian Medicine: Myth, Cult, and Miracle Healings," *Animals in Ancient Greek Religion*, ed. Julia Kindt, RMCS (London: Routledge, 2020), 247–50.

topluluğu tapınmıştı.[21] Rüyalarda deneyimlenen tedaviler, o dönemde halihazırda Akdeniz'e yayılmış ve MS ikinci yüzyılda Galenos tarafından kanunlaştırılmış olan Hipokrat geleneğinin yöntemleriyle uyumluydu.[22] Tanrısal ve semptomatik olmak üzere her iki rüya türü de, tıbbi teşhis ve tahminin yanı sıra perhiz ve tedavilerin önerilmesinde de kullanılmıştı.[23] MS ikinci yüzyıla gelindiğinde, Asklepios en popüler şifa tanrısı haline gelmişti ve Akdeniz bölgesinde 410'dan fazla mabet veya kutsal alanda ona tek başına veya diğer tanrılarla birlikte tapılıyordu. Bu mabetler yalnızca tapınma merkezleri değildi, aynı zamanda hacıların mucizevi biçimde şifa bulmak için geldikleri yerlerdi; bu, Klasik dünyada Asklepios'un yanı sıra doğunun gizem dinleri de dahil olmak üzere bir dizi kült tarafından kullanılan en yaygın tanrısal iyileştirme biçimiydi.

Hem Yunan (Hygieia ve Pan) hem de doğuya özgü tanrılar (İsis ve Serapis) inkübasyon yoluyla şifa sunuyordu.[24] MS 134'te İskenderi-

21 *Therapeutai,* Pergamon Asklepios kültünün müritleriydi ve Delos'taki gibi, yazıtlarda adı geçen Serapis'e tapınırlardı. Tanım için ayrıca bkz. n. 22.

22 Ladislav Vidman, *Isis und Sarapis bei den Griechen und Römern: Epigraphische Studien zur Verbreitung und zu den Trägern des ägyptischen Kultes,* RGVV 29 (Berlin: de Gruyter, 1970), 68–72; Antoine Duprez, *Jésus et les dieux guérisseurs: à propos de Jean,* CRB 12 (Paris: Gabalda, 1970), 65; John Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims before the Crusades* (Warminster: Aris & Phillips, 1977), 81; Howard C. Kee, *Medicine, Miracle and Magic in New Testament Times,* SNTSMS (Cambridge ve New York: CUP, 1986), 68; Ralph Jackson, *Doctors and Diseases in the Roman Empire* (Londra: BMP, 1988), 138–60; Emma J. Edelstein ve Ludwig Edelstein, *Asclepius: Collection and Interpretation of the Testimonies*, tekrar basım (Baltimore: JHU, 1998), cilt 1, 139–80; Gerald D. Hart, *Asclepius: The God of Medicine* (Londra: RSM Press, 2000); Nutton, *Ancient Medicine,* 276–77; Helen King, "Women's Health and Recovery in the Hippocratic Corpus," *Health in Antiquity*, ed. Helen King (Londra: Routledge, 2005), 150–61; Donald Todman, "Epilepsy in the Graeco-Roman World: Hippocratic Medicine and Asklepian Temple Medicine Compared," *J. Hist. Neurosci.* 17, no. 4 (2008), 435–41; Ildikó Csepregi, "Changes in Dream Patterns between Antiquity and Byzantium: The Impact of Medical Learning on Dream Healing," *Ritual Healing: Magic, Ritual and Medical Therapy from Antiquity until the Early Modern Period,* ed. Ildikó Csepregi ve Charles Burnet (Floransa: Sismel Edizioni del Galluzzo, 2012), 132; Georgia Petridou, "Asclepius the Divine Healer, Asclepius the Divine Physician: Epiphanies as Diagnostic and Therapeutic Tools," *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World,* ed. Demetrios Michaelides (Oxford ve Philadelphia: Oxbow Books, 2014).

23 Guenter B. Risse, *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals* (Oxford: OUP, 1999), 15–38. Ayrıca bkz. Athanasios Aravantinos, *Asclepius and Asclepieia* (Leipzig: Drougoulinou Press, 1907); Alice Walton, *The Cult of Asklepios,* ayrı basım (New York: Johnson Reprint Corp., 1965); Evi Melas, ed., *Temples and Sanctuaries of Ancient Greece. A Companion Guide* (Londra: Thames & Hudson, 1973); Stam ve Spanos, "The Asclepian Dream Healings," 10; Steven M. Oberhelman, "Galen, On Diagnosis from Dreams" *J. Hist. Med. Allied Sci.* 38, no. 1 (Ocak 1983): 36–47; Patricia Cox Miller, *Dreams in Late Antiquity: Studies in the Imagination of a Culture* (Princeton, NJ: PUP, 1994), 109; Todman, "Epilepsy," 437; Melfi, "Ritual Spaces," 319–25, 335; Askitopoulou, "Sleep and Dreams," 13; Molly Jones-Lewis, "Physicians and 'Schools'," *A Companion to Science, Technology, and Medicine in Ancient Greece and Rome,* ed. Georgia L. Irby, 2. basım (Chichester ve Hoboken, NY: Wiley Blackwell, 2020), 390.

24 Charles L. Dana, "The Temples of Aesculapius," *Bull. N .Y. Acad. Med.* 2, no. 7 (Temmuz 1926): 344–51; Rudolf Herzog, *Die Wunderheilungen von Epidauros: Ein Beitrag zur Geschichte der Medizin und der Religion,* Philologus ek 22.3 (Leipzig: Dieterichische Verlagbuchhandlung, 1931); Reginald E. Witt, *Isis in the Graeco-Roman World* (Londra: Thames and Hudson/Ithaca, NY, 1971), 185–97; John E. Stambaugh, *Sarapis under the Early Ptolemies,* EPROER 25 (Leiden: Brill, 1973); Howard C. Kee, *Miracles in the Early Christian World: A Study in Sociohistoric Method* (New Haven, Conn.: YUP, 1983), 105–45; Robert A. Wild, "The Known Isis-Serapis Sanctuaries from the Roman Period," *ANRW* II.17.4 (1984): 1739–851; Gary B. Ferngren ve Darrel W. Amundsen, "Medicine and Christianity in the Roman Empire: Compatibilities and Tensions," *ANRW* II.37.3 (1996): 2959; Edelstein ve Edelstein, *Asclepius,* 1:209–12; Nutton, *Ancient Medicine,* 103–14, 273–91. Jürgen W. Riethmüller, *Asklepios: Heiligtümer und Kulte*, Studien zu antiken Heiligtümern 2 (Heidelberg: Verlag Archäologie und Geschichte, 2005),1:150, Zeus, Dioskurlar, Demeter, Pan, Müzler, Nemfler, Hipnos, Serapis ve İsis gibi, burada tapılan tanrı ve tanrıçaları içerir. Bkz. Todman, "Epilepsy," 435–37; William V. Harris, *Dreams and Experience in Classical Antiquity* (Cambridge, Mass.: HUP, 2009); Csepregi, "Changes in Dream Patterns," 131–45; Cilliers ve Retief, "Dream Healing," 70–71; Panayotis Pachis, "Data from Dead Minds? Dream and Healing in the Isis/Sarapis Cult during the Graeco-Roman Age," *J. Cogn. Hist.* 1, no. 1 (2014): 52–71; Dvorjetski, "Sacrificing," 189–91; Petridou, "Healing Shrines," 436–39; Limneos vd., "The Asclepian Art," 2177–83.

ye'de imparator Hadrianus'a yazılan bir mektupta, Serapis'e tapanlar Hıristiyanlar olarak nitelendirilir ve "kendilerine İsa'nın piskoposları diyenler Serapis'e bağlıdır."[25]

Çok sayıda *iama*'lar ya da hasta tanıklıkları, tanrıyı onurlandırıyor ve kutsal alan için bir tür tanıtma işlevi görüyordu. Epidaurus'taki *Asklepieion*'da bulunan ve MÖ 350 civarına tarihlenen üç büyük mermer levhada, tapınağa bir sorunu olup gelen ve iyileşen yaklaşık 70 hastanın isimleri, vaka geçmişleri, şikâyetleri ve tedavileri yazılıdır. Bu tedavilerin birçoğu, hasta rüya inkübasyonu halindeyken gerçekleştirilmişti.[26] Korint'te ayrıca, sünnet derisinin penis başının gerisine çekilemeyecek derecede daralması anlamına gelen fimozis problemi ile tasvir edilmiş ve çoğu penisten oluşan çok sayıda cinsel organ adağı da (52) dikkat çekicidir. Bu tür hastalıklı penislerin nedeni zührevi hastalıklardır ve Korint, fuhuş yapılan bir yer olarak bilinmekteydi. Steven Oberhelman Korint'te bulunan çok sayıdaki kadın memesinin (76) burada meme kanseri gibi hastalıkların iyileştirildiğine işaret ettiği fikrine katılmamaktadır. Ziyaretçiler bunun yerine adakları ya bir çocuğun doğumuna şükran duydukları için ya da hamile kalmak veya iyi bir emzirme dönemi geçirmek istedikleri için adamış olabilirler.[27]

Tıpkı Korint'in kol ve bacak benzeri uzuvlar ve zührevi hastalıklar konusunda uzmanlaşmış olması gibi, Atina da özellikle göz sorunlarını tedavi etmesiyle tanınmış gibi görünmektedir. 154 göz *ex-voto*su'nun yanı sıra, 25 kulak ve 17 de yüz *ex-voto*su bulunmaktadır. Yüzleri yorumlamak daha zordur; çünkü söz konusu rahatsızlık, sivilce ve akne gibi cilt sorunlarından geniz yolu ve sinüslerle ilgili problemlere kadar her şey olabilirdi.[28]

Roma'daki Tiber Adası'nda (Isola Tiberina) yer alan *Asklepieion*'un yakınlarında da

25 Edward Morgan Forster, *Alexandria: A History and Guide,* Tauris Parke Paperbacks, yeni basım (Londra: Tauris Parke, 2014). Bkz. Gloria Moss, "Historical Perspectives on Health: The Essene's Sister Sect in Egypt: Another Medical Site?" *J. R. Soc. Promot. Health* 122, no. 4 (2002): 264. İmparator Hadrianus'un Hammat-Gader'i ziyareti için aşağıya bakınız.

26 Charēs Toole, "Asclepius. II. Critical Analysis of the Records of Cures Attributed to Asclepius," *Surgery* 53, no. 3 (Mart 1963): 401–19; Kee, *Miracles*, 78–104; Savas Kasas ve Reinhard Struckmann, *Important Medical Centres in Antiquity: Epidaurus and Corinth: When Medicine Was Still Divine* (Atina: Edition Kasas, 1990); Dillon, "The Didactic Nature," 239–60; Hart, *Asclepius,* 55–62; Galli, "Pilgrimage," 253–90; Retief ve Cilliers, "Dream Healing," 168–70; Nicole Kelley, "Deformity and Disability in Greece and Rome," *This Abled Body: Rethinking Disabilities in Biblical Studies,* ed. Hector Avalos, Sarah J. Melcher ve Jeremy Schipper, SBL Semeia Studies 55 (Leiden: Brill, 2007): 31–45; Melfi, "Ritual Spaces," 327–31; Helen Christopoulou-Aletra, Aspasia Togia ve Christina Varlami, "The 'Smart' Asclepieion: A Total Healing Environment," *Arch. Hell. Med.* 27, no. 2 (2010): 259–63; Milena Melfi, "Religion and Communication in the Sanctuaries of Early-Roman Greece," *Roman Power and Greek Sanctuaries: Forms of Interaction and Communications*, ed. Marco Galli (Atina: SAIA, 2013), 144–50; Stephen P. Ahearne-Kroll, "The Afterlife of a Dream and the Ritual System of the Epidaurian Asklepieion," *ArchRel* 15, no. 1 (2013): 35–51; Richard Caton, *The Temples and Ritual of Asklepios at Epidauros and Athens: Two lectures delivered at the Royal Institution of Great Britain,* 2. basım (Cambridge: CUP, 2014); Monika Trümper, "Bathing in the Sanctuaries of Asklepios and Apollo Maleatas at Epidauros," *Approaching the Ancient Artifact. Representation, Narrative, and Function. A Festschrift in Honor of H. Alan Shapiro*, ed. Amalia Avramidou ve Denise D. Demetriou (Berlin: de Gruyter, 2014), 211–31; Jessica Lamont, "Asklepios in the Piraeus and the Mechanisms of Cult Appropriation," *Autopsy in Athens: Recent Archaeological Research on Athens and Attica,* ed. Margaret M. Miles (Oxford ve Philadelphia: Oxbow Books, 2015), 37–50; Gil H. Renberg, *Where Dreams May Come: Incubation Sanctuaries in the Greco-Roman World,* RGRW 184 (Leiden: Brill, 2016), 1:126–33; Ghislaine van der Ploeg, *The Impact of the Roman Empire on the Cult of Asclepius,* Impact Emp. 30 (Leiden ve Boston: Brill, 2018), 52–53, 125–28.

27 Oberhelman, "Anatomical Votive Reliefs," 50; Bronwen Lara Wickkiser, "Asklepios in Greek and Roman Corinth," *Corinth in Context: Comparative Studies on Religion and Society*, ed. Steven J. Friesen, Daniel N. Schowalter ve James C. Walters, NovTSup. 134 (Leiden ve Boston: Brill, 2010), 43.

28 William H. Rouse, *Greek Votive Offerings: An Essay in the History of Greek Religion* (Cambridge: CUP, 1902), 212; Carl Roebuck, *Corinth.* XIV, *The Asklepieion and Lerna* (Princeton: ASCSA, 1951), 112; Forsén, *Griechische Gliederweihungen*; Lowry Aislinn E. "Sexual Healing: Gender and Sexuality in the Healing Cult of Asklepios" (Yüksek Lisans tezi, Illinois Wesleyan University, 2010), 39; Oberhelman, "Anatomical Votive Reliefs," 52, şek. 3–4.

yaklaşık 500 adet terakota *ex-voto* bulunmuştur. Buradaki rahipler MS ikinci yüzyılda, herkesin ümitsiz vakalar olarak gördüğü, akciğer iltihabından muzdarip bir hasta ile kan tüküren bir kişiden söz ederek, beş yüzyıl önce Epidauros'ta yazıtlara aktarılmış olan mucizevi tedavilerin benzerlerini kaydetmişlerdi.[29]

Bugünkü Roma'nın doğusunda yer alan Ponte di Nona'da vücut parçası şeklinde 8400'den fazla *ex-voto* bulunmuştur ve bunlar üç ana uzmanlık alanı altında gruplandırılabilir. Bu adakların yaklaşık 6000'ini ayaklar, eller, kollar ve bacaklar oluşturur. Antik dönemde burası kırsal bir kutsal alandı ve tarımsal bir nüfusa hizmet veriyor olmalıydı. Kutsal alanın ziyaretçi profili göz önüne alındığında (örneğin; köylüler, çiftçiler ve işçiler), kol ve bacak gibi uzuvlara rastlamamız şaşırtıcı değildir. İşçi ve çiftçilerin ellerinde, kollarında ve ayaklarında pek çok yara, kesik ve ezik meydana gelmiş olmalıdır; tarlalarda çalışırken ayak bileğinin burkulması, eklemlerin yerinden çıkması vb. sakatlıklar yaşanabilirdi. Ayak, bacak, el ve kollara ait çok sayıda *ex-voto*'nun varlığı, buraya gelen insanların şifa arayışında olduklarını göstermektedir.[30] Ponte di Nona'daki bir diğer uzmanlık alanı da gözdü. Tek veya çift göz biçiminde 1000'den fazla *ex-voto* ortaya çıkarılmıştır. Bazı adaklarda göz, kapakları ve göz çevresi dokusunu da içerirken, diğerlerinde yalnızca göz yuvarı bulunur. Buradan hareketle, kutsal alan hem göz kapağını hem de gözü etkileyen rahatsızlıklarla (örneğin; kırmızı göz hastalığı) hem de sadece gözle ilişkili hastalıklarla (örneğin; miyopluk ve katarakt) ilgilenmişti.[31] Ponte di Nona'daki diğer iki sunu grubunu ise çok sayıda baş ve yarım baş oluşturur. Baş şeklindeki adakların başla ilgili yansıtabileceği sorunlar çok çeşitlidir. Baş biçimindeki adak, baş ağrısı ve/veya migrenin ötesinde, lupus eritematozus hastalığı, kellik, erizipel, uyuz, liken planus, kepek, egzama, sıraca hastalığı, lekeler, siğiller ve hatta saç dökülmesi gibi bir dizi rahatsızlığa işaret ediyor olabilirdi. Baş ağrısı, Batı tıbbında daima önemli bir mesele olmuştur ve güneş altında uzun saatler geçiren, iyi beslenemeyen ve kötü yaşam koşullarına sahip kırsal nüfus bu hastalıktan muzdariptir.[32]

Asklepieion'lar hastane hizmetinin erken dönemdeki varsayımsal yerleri olmaları sebebiyle yirmi birinci yüzyılın tıp tarihçileri için elbette caziptir. Asklepios kutsal alanlarının, ilk Hıristiyan hastanelerinin öncülleri olduğu öne sürülmüştür.[33] İyileştirici uyku ritüeli erken dönem Hıristiyanları tarafından benimsenmiş ve MS altıncı ve yedinci yüzyıllarda yaygınlaşan hekim-aziz kültüne dahil edilmişti. Hekim-azizlerin hastaların rüyalarında görünmeleri ve onlara ilişkin hikâyeler, pagan şifa tanrılarının *iama*'larına benziyordu.[34] Metal

29 Jackson, *Doctors and Diseases,* 11–12, 143, 152, şek 2; Renberg, "Worship in the Cult of Asclepius," 91.

30 Timothy W. Potter ve Colin Wells, "A Republican Healing-Sanctuary at Ponte Di Nona near Rome and The Classical Tradition of Votive Medicine," *JBAA* 138, no. 1 (1985): 23–47; Jackson, *Doctors and Diseases,* 160–161; Timothy W. Potter, *Una stipe votiva da Ponte di Nona* (Roma: De Luca, 1989), 25, 91; Audrey Cruse, *Roman Medicine* (Stroud: Tempus, 2004), 119–24; Alison B. Griffith, "Reconstructing Religious Ritual in Italy," *A Companion to the Archaeology of the Roman Republic*, ed. Jane DeRose Evans (Chichester: Wiley- Blackwell, 2013), 235–49; Oberhelman, "Anatomical Votive Reliefs," 54, şek. 5.

31 Jackson, *Doctors and Diseases,* 161; Jackson, "Eye Medicine in the Roman Empire," *ANRW* II.37.3 (1996): 2231; Cruse, *Roman Medicine,* 123, şek. 58; Oberhelman, "Anatomical Votive Reliefs," 55, şek. 7.

32 Oberhelman, "Anatomical Votive Reliefs," 55, şek. 6. Ayrıca bkz. Jackson, *Doctors and Diseases,* 161; Cruse, *Roman Medicine,* 123–24. Fay Glinister ("Reconsidering Religious 'Romanization'," *Religion in Republican Italy*, ed. Celia Schultz ve Paul B. Harvey, *YaleClSt* 33 [Cambridge: CUP, 2006], 12). Glinister, bazı başların tapınan kişilerin portreleri olabileceğine işaret etmektedir.

33 Andrew T. Crislip, *From Monastery to Hospital: Christian Monasticism and the Transformation of Health Care in Late Antiquity* (Ann Arbor: UMP, 2005), 120; François P. Retief ve Louise Cilliers, "The Influence of Christianity on Graeco-Roman Medicine up to the Renaissance," *Acta Theol. Suppl.* 26, no. 2 (2006): 259–77; Limneos vd., "The Asclepian Art," 2178.

34 Zenonas Danilevicius, "SS. Cosmas and Damian. The Patron Saints of Medicine in Art," *JAMA* 201, no. 13 (1967): 1021–25; André-Jean Festugière, *Sainte Thècle, Saints Côme et Damien, Saints Cyr et Jean (extraits), Saint Georges* (Paris: A. et E. Picard, 1971); Sami Khalaf Hamarneh, "Cosmas and Damian in the Near East: Earliest Extant Monument," *Pharm Hist* 27, no. 2 (1985): 78–83; Nutton, *Ancient Medicine,* 305–6; Estēe Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing: Spa Culture and Medi-*

plakalar üzerine kabartma olarak işlenmiş anatomik *ex-voto*lar adamak ve inme, epilepsi, kanser, cüzzam, felç körlük ve kısırlığın iyileşmesine duyulan şükranları içeren yazıtlar sunmak günümüzde de devam eden uygulamalardır; bunlar birçok kilisede, genellikle aynı amaçla, kilise duvarlarına ve ikonostaslara asılır. Bu tür uygulamaların kökeni, antik çağın ilahi yardıma ihtiyaç duyan nesne şeklinde *ex-voto* sunma geleneğine kadar uzanmaktadır. Bu tür uygulamalar Avrupa genelinde devam etmekte olup, günümüzde bile İtalyan kiliselerinin duvarlarına minyatür adaklar asılmaktadır.[35] Modern zamanlarda, Suriye'deki eski Bizans kenti Serjilla'da bulunan Saydnaya Meryem Ana Manastırı gibi kutsal alanlarda, Meryem Ana'nın kutsal bir ikonası etrafında faal bir kutsal şifa ve bereket alanı ortaya çıkmıştır. İkonanın bir hekim-aziz olan Aziz Luka tarafından resmedildiği düşünülmektedir. Hacılara ait gümüş *ex-voto*lar da burada sergilenmektedir.[36]

Filistin'in Araştırılması ve Katkısı

Filistin sakinleri İncil'de bahsi geçen dönemlerden beri ağaç, tepe, pınar ve mağara gibi doğal unsurları kült merkezleri haline getirmişlerdi. Ülkenin eşsiz tarihi ve İncil'deki Kutsal Topraklar olarak kabul edilmesi, geniş bir kutsal yerler ağının oluşmasını sağladı. Bazen buradaki pagan, Yahudi ve Samiriye halk geleneklerini birbirinden ayırmak zordur.[37]

Caesarea'nın 10 km doğusundaki 'Ein Tzur pınarında yapılan arkeolojik kazılar, bu pınarın dini bir alan olarak kullanımının MS ikinci veya üçüncü yüzyılda, Shuni'deki tiyatronun inşa edildiği ve yerel Maioumas şenliklerinin odak nok-

cine in Ancient Eastern Mediterranean, Suppl. J. Study Jud. 116 (Leiden ve Boston: Brill, 2007), 404–17; Csepregi, "Changes in Dream Patterns," 131–45; Dvorjetski, "Incubation," 161–87; Jacalyn Duffin, *Medical Saints: Cosmas and Damian in a Postmodern World* (Oxford: OUP, 2013); Michal Zytka, "Baths and Bathing in Late Antiquity" (Doktora tezi, Cardiff University, 2013), 132–33. Yunan inkübasyon literatürünün Hıristiyanlaşması için, bkz. John S. Hanson, "Dreams and Visions in the Graeco-Roman World and Early Christianity," *ANRW* II.23 (1980): 1395–427; Ildikó Csepregi, "Who Is behind Incubation Stories? The Hagiographers of Byzantine Dream Healing Miracles," *Dreams, Healing, and Medicine in Greece: From Antiquity to the Present*, ed. Steven M. Oberhelman (Farnham, Burlington, VT: Ashgate, 2013), 161–87; Hedvig von Ehrenheim, "Identifying Incubation Areas in Pagan and Early Christian Times," *Proceedings of the Danish Institute at Athens.* VI, ed. Erik Hallager ve Sine Riisager (Atina ve Aarhus: DIA, 2009), 237–76; Csepregi, "Changes in Dream Patterns," 131–45.

35 van Straten, "Gifts," 97–102; Gary B. Ferngren, "Early Christianity as a Religion of Healing," *Bull. Hist. Med.* 66, no. 1 (1992): 1–15; Timothy S. Miller, *The Birth of the Hospital in the Byzantine Empire*, Henry E Sigerist Suppl Bull Hist Med, Yeni Seri 10, tekrar basım (Baltimore: JHUP, 1997); Alice M. Talbot, "Pilgrimage to Healing Shrines: The Evidence of Miracle Accounts," *DOP* 56 (2002): 154–58; John Duffy, "Byzantine Medicine in the Sixth and Seventh Centuries: Aspects of Teaching and Practice," *DOP* 38 (1984): 21–27; Vivian Nutton, "From Galen to Alexander: Aspects of Medicine and Medical Practice in Late Antiquity," *DOP* 38 (1984): 1–14; Demetrios J. Constantelos, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, Studies in the Social & Religious History of the Mediaeval Greek World 1, 2. basım (New Rochelle, NY: A.D. Caratzas, 1991); Crislip, *From Monastery to Hospital*; Peregrine Horden, "How Medicalised Were Byzantine Hospitals," *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler*, ed. Neithard Bulst ve Karl H. Spiess, Vorträge und Forschungen—Tagungsbände 65 (Ostfildern: Jan Thorbecke Verlag, 2007), 213–35; Béatrice Caseau, "Ordinary Objects in Christian Healing Sanctuaries," *Objects in Context, Objects in Use: Material Spatiality in Late Antiquity*, ed. Luke A. Lavan, Ellen Swift ve Toon Putzeys, LAA 5 (Leiden ve Boston: Brill, 2007), 627–44; Gary B. Ferngren, *Medicine and Health Care in Early Christianity* (Baltimore: JHUP, 2009); Csepregi, "Changes in Dream Patterns," 134–44; Miller, "*Dreams*," 199–214; Gary B. Ferngren, *Medicine and Religion: A Historical Introduction* (Baltimore: JHUP, 2014), 73–92; Demetra Papaioannou, "Ασθένειες όπως Περιγράφονται σε Βίους Ιαματικών Αγίων και Τρόποι Θεραπείας Αυτών [Tıbbi Azizlerin Hayatlarında Anlatılan Hastalıklar ve Tedavileri]," *Medicine and Healing in the Ancient Mediterranean World*, ed. Demetrios Michaelides (Oxford ve Philadelphia: Oxbow Books, 2014).

36 William Dalrymple, *From the Holy Mountain: A Journey in the Shadow of Byzantium*, tekrar basım (Londra: Harper Collins Publishers, 2011), 189–99. Daha fazla örnek için, bkz. Cruse, *Roman Medicine*, 115; Michaelides, "The Anatomical Ex-Votos," 30–37; Draycott ve Graham, *Bodies of Evidence.*

37 Doron Bar, "Continuity and Change in the Cultic Topography of Late Antique Palestine," *From Temple to Church: Destruction and Renewal of Local Cultic Topography in Late Antiquity*, ed. Stephen Emmel, Ulrich Gotter ve Johannes Hahn, RGRW 163 (Leiden ve Boston: Brill, 2008), 277.

tası olduğu dönemde başladığını ortaya koymuştur. Su, pınardan bir sukemeri aracılığıyla Shuni'de bulunan tiyatroya ve kült havuzuna taşınıyordu (Şekil 8). Çevresinde nispeten büyük ve çeşitli miktarlarda cam kap ve parçalanmamış birkaç kandil bulunmuştur.[38] MS dördüncü yüzyılın başlarına ait, çoğu düşük değerli olan 2100 sikkelik bir define, pınarı MS 333 yılında bölgeyi ziyaret eden ve ismi bilinmeyen Bordeauxlu bir Hıristiyan hacının tarifi ile ilişkilendirmektedir. Hacı, bir kadının çocuk sahibi olmak için kendini sularına bıraktığı harikulade bir pınarı ziyaret ettiğini hatırladığını aktarır.[39] Görünen o ki kadınlar bu amaçla da sikke sunuyordu. Doron Bar, hacının hikâyesinin Hıristiyan inancına ait olup olmadığını ve bölgedeki Yahudilerin, Samiriyelilerin veya putperestlerin pınarı ziyaret ederek sularına dalıp dalmadıklarını merak etmektedir. Nümizmatik kanıtlar, ziyaretin ve dini uygulamaların MS altıncı yüzyılda zirveye ulaşmakla birlikte Geç Antik Dönem boyunca devam ettiğini göstermektedir. Tüm bölge sakinleri, etnik ve dini kimliklerinden bağımsız olarak bu faaliyetlere katılmışlardı.[40]

Tedavi edici özelliklere sahip su havzalarına ve ılıcalara sikke atmak, bugün olduğu gibi antik dünyada da yaygın bir uygulamaydı. Sikkeler, kültle ilişkili amaç ve inançlar doğrultusunda hacılar, ziyaretçiler ve yoldan geçenler tarafından suya atılırdı. 'Ein Tzur'daki nümizmatik buluntular, Hebron yakınlarındaki Alonei Mamre kuyusunda ve Hammat-Gader kaplıcasında da bilinen bir ritüel olan, su kaynaklarına sikke atma uygulamasına tanıklık etmektedir. Hammat-Gader'deki havuzların dibinde 2875 adet Roma ve Bizans sikkesi bulunmuştur.[41] 'Ein Tzur'daki sikkeler, bu hareketin bereket talebini güçlendireceği inancıyla veya iyileşme sonucu gösterilen minnetin bir ifadesi olarak pınarın havzasına atılırdı.[42]

İbrahim, Hebron'un 3 km kuzeyindeki Alonei Mamre'de bir sunak inşa etmiş ve belirli bir ağacın altında göksel ziyaretçileri kabul etmişti (*Yar.* 18:1–15). Alanda yapılan kazılarda, Erken Roma Dönemi'nde muhtemelen Büyük Hirodes tarafından yaptırılmış ve İbrahim'in kuyusunu, ağacı ve de sunağı çevreleyen geniş bir *temenos*[43] ortaya çıkarılmıştır.[44] Hıristiyan tarihçi ve gezgin Sextus Iulius Africanus (y. MS 160–240) ve Kilise Babası Eusebios (y. MS 260/265–339), yakınında hacıların panayırlar sırasında adaklarını getirdikleri bir sunak

38 Yizhar Hirschfeld, "The Fountain of Fertility at Ramat Hanadiv," [İbranice] *Qadmoniot* 116 (1998): 109–16; Yizhar Hirschfeld, ed., *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons* (Kudüs: IES, 2000), 336–37; Dvorjetski, "Sacrificing," 189–217.

39 *Itin. Burdigal.* 13; John Wilkinson, *Egeria's Travels to the Holy* Land, gözden geçirilmiş basım (Warminster: Aris & Phillips, 1981), 153; Yoram Tsafrir, Leah Di Segni ve Judith Green, *Tabula Imperii Romani. Iudaea-Palaestina: Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods: Maps and Gazetteer* (Kudüs: Isr. Acad. Sci. Humanit., 1994), 165; Estēe Dvorjetski, "Maioumas Festivities in the Eastern Mediterranean Basin: Maioumas-Shuni as a Case Study," *Strata* 30 (2012): 103–4; Dvorjetski, "Sacrificing," 193.

40 Bar, "Continuity and Change in the Cultic Topography," 278, şek. 1a–b. Ayrıca bkz. Rahel Barkay, "Cluster Coins from Ein Tzur in Ramat Hanadiv: Preliminary Summary," *New Research on the Coastal Plain*, ed. Eyal Rege [İbranice] (Ramat-Gan: Bar Ilan University, Department of Eretz-Israel Studies, 1997), 71–73.

41 Rahel Barkay, "Roman and Byzantine Coins," *The Roman Baths of Hammat–Gader: Hammat–Gader Excavations 1979–1982, Final Report,* ed. Yizhar Hirschfeld (Kudüs: IES, 1997), 279–300.

42 Evaristus Mader, *Mambre. Die Ergebnisse der Ausgrabungen im heiligen Bezirk, Râmat el-Halil in Südpalästina, 1926–1928* (Freiburg im Breisgau: Wewel Verlag, 1957), 166–80; Rahel Barkay, "The Coins of Ḥorvat 'Eleq," *Ramat Hanadiv Excavations: Final Report of the 1984–1998 Seasons,* ed. Yizhar Hirschfeld (Kudüs: IES, 2000) 377–419; Dvorjetski, "Maioumas Festivities," 105–6; Dvorjetski, "Sacrificing," 193.

43 *Temenos* bir tapınağı çevreleyen ya da ona bitişik olan toprak parçasıdır: etrafı çevrili kutsal bir alan veya bölge. Kutsal alan, orman veya bölge gibi tanrıya adanmış bir yerdir.

44 Mader, *Mambre*, 261–305. Ayrıca bkz. Asher Ovadiah ve Yehudit Turnheim, *Roman Temples, Shrines and Temene in Israel*, Supplementi alla RdA 30 (Roma: Giorgio Bretschneider Editore, 2011), 85–86.

Şekil 8. Ein Tzur pınarı; su kemeri yaklaşık 50 m uzunluğunda bir kaynak tünelinin içinde başlar; tünelin en iç ucunda bulunan bir pınar sisteme temiz su sağlamaktadır (https://he.wikipedia.org/wiki: Ein_Tzur_spring.JPG; photograph by Dr. Avishai Teicher [CC BY-SA 4.0]).

bulunan kutsal ağaçtan bahseder.[45] MS beşinci yüzyılda yaşamış olan Hıristiyan tarihçi Sozomenos, Hebron yakınlarındaki Bothna'da Yahudilerin, Hıristiyanların ve putperestlerin katıldığı önemli bir törensel bayram panayırının yer aldığını belirtir. Tören, kutsanmış bir kuyunun yakınına kandillerin yerleştirilmesini ve kuyuya sikke, mür ve tütsü atılmasını içeriyordu.[46] MS dördüncü–beşinci yüzyıllara tarihlenen geniş bir süslü kandil topluluğu ile hayvan kemikleri, sikkeler, mücevherler ve süs eşyaları da kutsal kuyunun yakınında ve dibinde bulunmuştur. Tüm bunlar eşsiz bir inanç birleşiminin varlığına tanıklık etmektedir.[47]

45 Sext. Julius Africanus, *Chronogr.,* 18; Euseb, *Onomast.* 76–77.

46 Sozomen, *Hist. eccl.* 2, 4, 1–8; Talmud ile ilişkili kaynaklar için, bkz. *JT, Avodah Zarah,* 1, 4 [39d]; *BT, age.* , 11b; Ze'ev Safrai, "Fairs in the Land of Israel in the Mishnah and Talmud Period," [İbranice] *Zion* 49, no. 2 (1984): 150–51; John Wilkinson, "Jewish Holy Places and the Origins of Christian Pilgrimage," *The Blessings of Pilgrimage*, ed. Robert Ousterhout (Chicago: UIP, 1990), 50; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 387; Bar, "Continuity and Change in the Cultic Topography," 284–85.

47 Mader (*Mambre,* 166–82) Filistin dışındaki kentlere ait sikkelerin bölgede ancak Konstantinos Dönemi'nden (MS 306–337) sonra görülmeye başladığını tespit etmiştir. Kilisenin inşası için, bkz. *Itin. Burdigal* 20; Euseb., *Vit. Const.* 3, 51–53; Mader, *Mambre,* 135–36, şek. 5.

Kandillerin kült amaçlı kullanımı, anıtsal yapılardaki kült bağlamlarında da görülmektedir.[48] Çalışmamız için önemli olan, Beth Guvrin–Eleutheropolis Roma amfitiyatrosunun batı tribününün altında yer alan bir *sacellum*un[49] alt odasının keşfedilmesidir (**Şekil 9**). *Sacellum*'lar, Roma oyunlarındaki yarışmacılar tarafından, tanrısal bir yardım elde etmek üzere kültsel ritüeller gerçekleştirerek kazanma şanslarını arttırmak amacıyla kullanılıyordu.[50] *Sacellum* freskler ve sıvalı duvarlarla süslenmişti. Sunaklar yaygındır ve bu tür eşyalar, Caesarea Maritima ve Gerasa hipodromları, Beth She'an–Nysa–Skythopolis tiyatrosu ve Pella *odeion*u gibi anıtsal Roma yapılarının birçok *sacellum*unda bulunmuştur.[51] Bu odada MS üçüncü–dördüncü yüzyıllara ait 97 adet sağlam kandil ve yüzlerce kandil parçası bulunmuştur. Üzerinde İmparator Commodus'tan (MS 180–192) bahseden Yunanca bir yazıtın yer aldığı bir sunak, yerel bir tanrı olan Zeus Heliopolites'e adanmıştır; bu bağlam için Zeus Heliopolites'in seçilmiş olması, belki de arenadaki savaşçılar için değerli özellikler olan güç ve hâkimiyetin temsili olmasından kaynaklanmıştı. Sunaklar ve kandiller, arenada düzenlenen gladyatör dövüşleri ve *venatio*'lar[52] öncesinde katılımcılar tarafından kullanılmıştı. *Sacellum*'da bulunan birkaç kandili süsleyen etnik semboller dikkat çekicidir, çünkü haç ve menoraların yer alması, bu kandillerin Hıristiyan ve Yahudi gladyatörler tarafından kullanıldığına işaret ediyor olabilir. *Sacellum* içinde ortaya çıkarılan kandil grubu, Beth Guvrin amfitiyatrosundaki ritüel faaliyetlerine verilen önemi göstermektedir.[53] Benzer bir keşif Gerasa hipodromunun podyum duvarının temel seviyesinde yer alan Oda W24'te yapılmıştır. MS ikinci yüzyıla ait sağlam ve kullanılmamış dört adet kandil içeren buluntular kült işlevi görmüştü.[54] Caesarea Maritima'daki hipodromun *sacellum*u'nda da düzinelerce kandil ortaya çıkarılmıştır ve bunlar da benzer şekilde kült amaçlı kullanılmıştı.[55]

48 Boaz Zissu, Eitan Klein, Uri Davidovich, Ro'i Porat, Boaz Langford ve Amos Frumkin, "Votive Offerings from the Late Roman Period in the Te'omim Cave, Western Jerusalem Hills," *Expressions of Cult in the Southern Levant in the Greco-Roman Period: Manifestations in Text and Material Culture,* ed. Oren Tal ve Zeev Weiss, Contextualizing the Sacred 6 (Turnhout: Brepols, 2017), 117, 122–26.

49 Küçük bir kutsal alan, diğer bir deyişle tanrıya adanmış üstü açık küçük yer.

50 Noy Shemesh, "Magic and Ritual in the Roman Amphitheatre of Beit Guvrin, Israel," *Between the Worlds: Magic, Miracles, and Mysticis,* ed. Mila Maeva vd. (Sofya: BAS & Paradigma Press, 2020), 2:470–72. Beth Guvrin–Eleutheropolis'in kuzeyindeki Roma ordugâhı için, bkz. Boaz Zissu, Avner Ecker ve Eitan Kelin, "A Roman Military Camp North of Beth Guvrin/Eleutheropolis?," *New Studies in the Archaeology of Jerusalem and Its Region: Collected Papers,* ed. Guy D. Stiebel vd. [İbranice] (Kudüs: HUJI, IAA & TAU, 2015), 9:217–34.

51 Jean-Claude Golvin, *L'amphithéâtre romain: Essai sur la théorisation de sa forme et de ses fonctions,* cilt 1, Publications du Centre Pierre Paris 18 (Talence: UB III/Paris: De Boccard, 1988), 337–39; Zbigniew Borkowski, "Inscriptions on Altars from the Hippodrome of Gerasa," *Syria* 66 (1989): 79–83; Robert Houston Smith ve Leslie Preston Day, *Pella of the Decapolis: Final Report on the College of Wooster Excavations in Area IX, the Civic Complex 1979–1985*, cilt II (Wooster, Ohio: College of Wooster, 1989), 119; Joseph Patrich, *Studies in the Archaeology and History of Caesarea Maritima: Caput Judaeae, Metropolis Palaestinae,* AJEC 77 (Leiden: Brill, 2011), 200; Yoseph Porath, *Caesarea Maritima*, cilt 1: *Herod's Circus and Related Buildings: Architecture and Stratigraphy* (Kudüs: IAA, 2013), 137–38; Zeev Weiss, "Cult and Culture: Amusing the Crowds under the Auspices of Gods and Caesars," *Expressions of Cult in the Southern Levant in the Greco-Roman Period: Manifestations in Text and Material Culture,* ed. Oren Tal ve Zeev Weiss, Contextualizing the Sacred 6 (Turnhout: Brepols, 2017), 24–25.

52 Latince: "hayvan avları," hayvanların avlandığı halka açık bir tür gösteri.

53 Amos Kloner ve Alain Hübsch, "The Roman Amphitheatre of Bet Guvrin: A Preliminary Report on the 1992, 1993 and 1994 Seasons," *'Atiqot* 30 (1996): 93–95, 100–1; Shemesh, "Magic and Ritual," 465–87.

54 Antoni A. Ostrasz, "The Hippodrome of Gerasa: A Report on Excavations and Research," *Syria* 66 (1989): 59–71; Zissu vd., "Votive Offerings," 126.

55 Patrich, *Caesarea Maritima,* 200.

Şekil 9. Beth Guvrin–Eleutheropolis, Roma amfitiyatrosu (https://he.wikipedia.org/wiki: :Roman_Amphitheater_at_Beit_Govrin.jpg; CC BY-SA 3.0).

Kudüs tepelerinin batı ucunda yer alan Te'omim Mağarası'nın ana salonunda, Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen zengin ve geniş bir kandil ve sikke topluluğu keşfedilmiştir. İyi korunmuş yaklaşık 100 adet kandil dar, derin ve ulaşılması zor karstik yarıklarda muhafaza edilmiş ve *ex-voto* olarak kült faaliyetlerinde kullanılmıştı (Şekil 10). Keşif, mağaranın iç kısmında bulunan üç sikke definesi içermektedir. Geç Roma–Erken Bizans dönemine tarihlenen sikkeler, eğimli kaya yüzeyine dağılmış hâlde bulunmuştur.[56] Te'omim Mağarası'nın Demeter ve Persefone kültüyle ilişkili olan *Thesmophoria* bereket töreninin yapıldığı bir alan olduğu yönündeki tespit, Arapça adıyla bağdaşmaktadır: أم وطيمين (Umm et Tûeimîn: İkizlerin annesi). Mağara ile ilişkilendirilen bir efsane, mağara tavanından damlayan suyu içen kısır bir kadının daha sonra ikiz doğurduğunu aktarır. Belki de mağaranın adının bir kadınla ilişkilendirilmesi ve kadın doğurganlığıyla ilgili efsaneler, Geç Roma Dönemi'nde burada gerçekleşen doğurganlık ayinlerinin uzaktan gelen yankılarıdır. Mağaranın Arapça adının akla getirdiği bir başka olasılık da, buranın Dioskurlar'a, yani Zeus'un oğulları efsanevi ikizler Kastor ve Polluks'a adanmış bir mabet olmasıdır. Dioskurlar, Sparta Kraliçesi Leda'nın oğulları ve Truvalı Helen'in kardeşleriydi.[57] Antoninus Pius (MS 138–161) ve Elagabalus (MS 218–222) dönem-

56 Asher Ovadiah ve Sonia Mucznik, *Worshipping the Gods: Art and Cult in Roman Eretz Israel* (Leiden: Alexandros Press, 2009), 79–83, 136–41; Boaz Zissu, Eitan Klein, Uri Davidovich, Ro'i Porat, Boaz Langford ve Amos Frumkin, "A Pagan Cult Site(?) from the Late Roman Period in the Te'omim Cave, Western Jerusalem Hills," *New Studies on Jerusalem: Proceedings of the 17th Conference*, ed. Eyal Baruch, Ayelet Levy-Reifer ve Avraham Faust [İbranice] (Ramat-Gan: BIUP, 2011), 311–41; Zissu vd., "Votive Offerings," 111–30. Korint ve Epidauros'taki Demeter ve Persefone kutsal alanları, Te'omim Mağarası ile karşılaştırılmalıdır. Bkz. Sara B. Aleshire, *The Athenian Asklepieion: The People, Their Dedications, and the Inventories* (Amsterdam: J.C. Gieben Press, 1989), 65–66; Nancy Bookidis ve Ronald S. Stroud, *Corinth: The Sanctuary of Demeter and Kore. Topography and Architecture* (Princeton, NJ: ASCSA, 1997); Nutton, *Ancient Medicine*, 111–12, şek. 7.2.

57 Zissu vd., "Pagan Cult," 321; Zissu vd., "Votive Offerings," 126; karşılaştırma için, bkz. Yehuda Ziv, "The Cave of the Mother of the Twins," [İbranice] *JSRS* 23 (2014): 255–62.

Şekil 10. Te'omim Mağarası'nın oyuk ve yarıklarında yaklaşık 100 adet sağlam kandil bulunmuştur. Bu kandiller, mağaranın Geç Roma ve Erken Bizans dönemlerinde pagan kült alanı olarak rol oynadığının kanıtı olabilir (Boaz Zissu, Eitan Klein, Uri Davidovich, Ro'i Porat, Boaz Langford, and Amos Frumkin, "Roman Cult, Jewish Rebels Share Jerusalem Cave Site," *BAR* 43, no. 6 [2017]: 37); Prof. Boaz Zissu'ya çok teşekkürle.

lerine ait kent sikkeleri üzerinde yer alan Castor ve Pollux tasvirleri, Dioskurlar kültünün Kudüs-Aelia Capitolina'da ve yakınlarında icra edildiğini doğrulamaktadır. Kent, Te'omim Mağarası'na yalnızca 20 km uzaklıktadır. *Legio X Fretensis*'in daimi ordugâhı olan Aelia'da Dioskurlar için yapılan ayinler, Castor ve Pollux'un burada askerlerin hamileri olarak onurlandırıldıklarını gösteriyor olabilir.[58]

Kuzey Filistin'deki Hermon Dağı'nın eteklerindeki Paneas-Caesarea Philippi'de yer alan, Pan'a adanmış kutsal alanda etkileyici bir doğal mağara bulunmaktadır. Burası MÖ üçüncü yüzyılda köklü bir kült alanı haline geldi (**Şekil 11**). MÖ 19 yılında ise Hirodes, yakınlarda bir yere Augustus için beyaz mermerden yapılmış muhteşem bir tapınak inşa ettirdi.[59] Yerel kült merkezi, Pan için kutsal sayılan eski bir meşe ormanına daha fazla bina eklenmesiyle genişledi ve MS beşinci yüzyıla kadar gelişmeye devam etti.[60] Panias-Caesarea Phillipi'deki bir açık hava avlusunda bulunan ve tanrıçaya adanmış olan büyük nişin (muhtemelen İsis ile benzeştirilen tanrıça Nemesis'in bir heykelinin yerleştirildiği yer) üzerinde Yunanca bir yazıt bulunmaktadır. Nemesis'in önemini belirten yazıt şöyle aktarır: "Efendilerimiz imparatorların kurtuluşu için, Tanrı Pan'ın rahibi Valerius Hispanius, Leydi Nemesis'i ve altındaki kayayı demir bir çitle oyarak yaptığı mabedini [adadı]. 180 yılında, Apellaios [ayında]."[61]

58 Zissu vd., "Votive Offerings," 127; Ya'akov Meshorer, *The Coinage of Aelia Capitolina,* Israel Museum Catalogues 301 (Kudüs: IMJ, 1989), 26–27, 54–55.

59 Joseph., *BJ* 1, 404. Hirodes Tapınağı için, bkz. Vesalius Tzafiris, "Ten Years of Archaeological Research at Baniyas," [İbranice] *Qadmoniot* 115 (1998): 2–17; John F. Wilson, *Caesarea Philippi: Banias, The Lost City of Pan* (Londra: I.B. Tauris & Company, 2004), 13; Ovadiah ve Turnheim, *Roman Temples, Shrines and Temene,* 5. Kutsal alandan çıkarılan çok sayıdaki yazıtın (29 metin) bir özeti için, bkz. Benjamin Isaac, "Latin in Cities of the Roman Near East," *From Hellenism to Islam: Cultural and Linguistic Change in the Roman Near East,* ed. Hannah M. Cotton, Robert G. Hoyland, Jonathan J. Price ve David J. Wasserstein (Cambridge: CUP, 2009), 64, n. 92.

60 Joseph., *BJ* 1, 404; Vesalius Tzafiris, "Ten Years of Archaeological Research," 2–17; Andrea M. Berlin, "The Archaeology of Ritual: The Sanctuary of Pan at Banias/Caesarea Philippi," *BASOR* 315 (1999): 27–45; Bar, "Continuity and Change in the Cultic Topography," 283.

61 Türkçe çevirisi için yararlanılan eser: *CIG*, cilt 3, no. 4537; Rudolf E. Brünnow ve Alfred von Domaszewski, *Die Provincia Arabia: auf Grund zweier in den Jahren 1897 und 1898 unternommenen Reisen und der Berichte früherer Reisender*, cilt 2 (Strassburg: Trübner, 1905), 249b; Vesalius Tzafiris, "Cults and Deities Worshipped at Caesarea Philippi–Banias," *Priests, Prophets, and Scribes: Essays on the Formation and Heritage of Second Temple Judaism in Honor of Joseph Blenkinsopp,* ed. Eugene. C. Ulrich, John W. Wright, Robert P. Carroll ve Philip R. Davies, Library Hebrew Bible/Old Testament Studies (Sheffield: JSOT, 1992), 193–94; Ovadiah ve Mucznik, *Worshipping the Gods,* 151–52. Paneas-Banias'taki MS 180 yılı, MS 178–179 yıllarına karşılık gelir.

Şekil 11. Paneas-Caesarea Philippi, Pan'a adanmış kutsal alan (https://www.bibleplaces.com/wp-content/uploads/2020/10/Caesarea-Philippi-tb032905240.jpg; Prof. Todd Bolen'e çok teşekkürle. Todd Bolen/BiblePlaces.com).

Hem MS dördüncü yüzyılda Caesareia piskoposu olan Eusebios hem MS on birinci yüzyılda yaşamış Bizanslı Yunan tarihçi Georgios Kedrenos, Paneas-Caesarea Philippi'de meydana gelen bir olaydan, kanaması olan bir kadının mucizevi şekilde iyileşmesinden bahseder. Her iki anlatıda da, aynı garip bitki türü İsa'ya adanmış anıtın dibinde yetişmektedir ve "her türlü hastalığa karşı panzehir olarak" kullanılmaktadır.[62] Edebi kanıtlar, Roma Dönemi'nde pagan olan Paneas'ta bir tedavi merkezinin var olduğunu ve Erken Bizans Dönemi'nde Hıristiyan olan kentte mevcudiyetini sürdürdüğünü göstermektedir. Eğer orada böyle bir merkez var olduysa, bu kaynaklara dayanarak merkezin Asklepios'a adanmış olabileceği sonucuna varılabilir. Bu durum, kutsal alana dikilen ve hekim Quadratus (MS 63/64) tarafından Asklepios'u temsil eden bir sütun parçası üzerine yazılmış bir adak yazıtı ile de desteklenmektedir. Alanda bulunan ve MS ikinci yüzyıla tarihlenen gerçek boyutlu mermer bir başın, Asklepios ya da Zeus'u temsil ettiği belirlenmiştir. Bu mermer baş, kült heykeli olarak da hizmet etmiş olabilir ve en çok şu anda Ürdün'ün Amman kentindeki Ulusal Müze'de bulunan, Gerasa'da ortaya çıkarılmış Zeus/Asklepios başıyla benzerlik taşımaktadır.[63] Kutsal alanın terasında inşa edilen yapıların altında Geç Roma Dönemi'ne ait yaklaşık 3000 kandil bulunmuştur. Andrea Berlin,

62 Türkçe çevirisi için yararlanılan eser: Euseb., *Hist. Eccl.* 7, 18, 1–3; George Kedrenos, *Hist. Compend.* 581–82; Ayrıca bkz. Ovadiah ve Mucznik, *Worshipping the Gods,* 42–43; Ovadiah ve Turnheim, *Roman Temples, Shrines and Temene*, 11.

63 Zvi Uri Ma'oz, "The Sanctuary of Pan at Banias," [İbranice] *Qadmoniot* 115 (1998): 24; Nicole Belayche, *Iudaea-Palaestina: The Pagan Cults in Roman Palestine (Second to Fourth Century),* RRP 1 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2001), 186; Ovadiah ve Mucznik, *Worshipping the Gods,* 49–52; Elise A. Friedland, *The Roman Marble Sculptures from the Sanctuary of Pan at Caesarea Philippi/Panias (Israel)* (Boston, MA: ASOR, 2012), 36–42, 45, 59, 85–86, tab. 3–4, 6, şek. 18–21.

tapınanlar tarafından adanan çok sayıda kandilin bir gizem kültü veya belki de bir kehanet tapınağı ile ilgili ayinlerin varlığına işaret ettiğini ileri sürmektedir.[64]

Hammat-Gader'in devasa kaplıca kompleksinde, Geç Roma, Bizans ve Abbasi dönemlerine ait 148 adet sağlam kandilin yanı sıra, kulp ve kaideler de dahil olmak üzere yaklaşık 350 kandil parçası bulunmuştur.[65] Alan B'deki dikdörtgen bir havuzda ve Çeşmeler Salonu'nda bulunan Alan D'deki bir oyukta, depolandıkları anlaşılan kandil grupları ortaya çıkarılmıştır. İs izi bulunmayan çok sayıda kandilin bulunması, bu tür sunular yapma geleneğinden kaynaklanıyor gibi görünmektedir. Alan yenilendiğinde, kandiller döşemelerin altında ve nişlerde *ex-voto* olarak muhafaza edilmişti[66] (Şekil 12–13). Piacenzalı Hıristiyan hacının (MS 570) tanıklığı, *Asklepieion*'lardaki alışılagelmiş inkübasyon deneyimlerine ışık tutmaktadır: "Cüzzamlılar orada temizlenir... ışıklar ve tütsülerle küçük bir kapıdan içeri gönderilir ve bütün gece teknenin içinde otururlar. Uykuya dalarlar ve iyileşecek olan kişi rüyasında bir imge görür."[67]

Roma ordusunun varlığı kaplıca tesislerinin gelişiminde kilit rol oynamıştı; bu tesisler, yaralı askerlerin iyileşmesi ve sağlıklıların da dinlenip eğlenmeleri için hizmet veriyordu. Kaplıcalar romatizma, cilt rahatsızlıkları, sindirim sistemi ve üriner sistem rahatsızlıkları, zührevi hastalıklar ve sinirsel bozukluklar gibi belirli şikâyetler için tavsiye ediliyordu. Modern dönemde, hidroterapi ve balneoterapi de dahil olmak üzere, şifalı su kaynakları ile uygulanan tedavi yöntemleri hakkında birçok teori geliştirilmiştir. Son zamanlarda yapılan analizler, Asklepios'a adanan alanlarının çoğunda akan suların mineral bakımından zengin olduğunu göstermiştir. Örneğin, Epidaurus'ta akan iki kaynak, Fransa'daki Evian'ın alkali kaynak sularıyla aynı mineral içeriğine sahipken, Korint ve Kos'taki sular, sülfür ve demir açısından zengindir.[68]

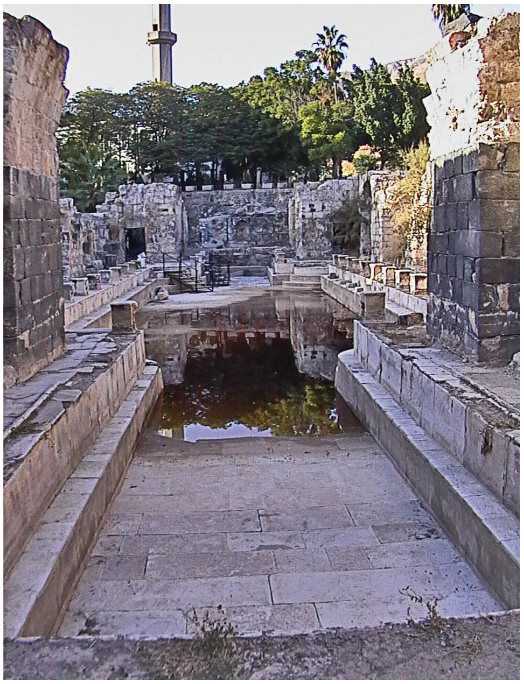
64 Berlin, "The Archaeology of Ritual," 36–40.

65 Tania Coen–Uzzielli, "The Oil Lamps," *The Roman Baths of Hammat–Gader: Hammat–Gader Excavations 1979–1982, Final Report,* ed. Yizhar Hirschfeld (Kudüs: IES, 1997), 319–22, lev. I–V; Zissu vd., "Votive Offerings," 125.

66 Kandilleri bina döşemelerinin altına veya nişlere koyma geleneği için, bkz. Ostrasz, "The Hippodrome of Gerasa," 71; Ina Kehrberg, "Selected Lamps and Pottery from the Hippodrome at Jerash," *Syria* 66, no. 1 (1989): 85–97; Ronny Reich, Eli Shukron ve Ya'akov Billig, "Jerusalem, Mamilla Area," *ESI, English Series* 10 (1991): 25.

67 Türkçe çevirisi için yararlanılan eser: *Ant. Plac. Itin.* 7; Hermann Dechent, "Heilbäder und Badeleben in Palästina," *ZDPV* 7 (1884): 194; Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims,* 81; Michael W. Dols, "The Leper in Medieval Islamic Society," *Speculum* 58, no. 4 (Ekim 1983): 904; Thomas Weber, "Thermal Springs, Medical Supply and Healing Cults in Roman-Byzantine Jordan," *Studies in the History and Archaeology of Jordan,* cilt 6: *Landscape Resources and Human Occupation in Jordan throughout the Ages*, ed. Ghazi Bisheh, Mona Zaghloul ve Ina Kehrberg (Amman: Department of Antiquities, 1997), 336; Coen-Uzzielli, "The Oil Lamps," 319; Hirschfeld, *The Roman Baths,* 5–6; Estēe Dvorjetski, "Healing Waters: The Social World of Hot Springs in Roman Palestine," *Biblic. Archaeol. Rev.* 30, no. 4 (Temmuz/Ağustos 2004), 20; Talbot, "Pilgrimage," 153–54; Estēe Dvorjetski, "Christians at the Thermo-Mineral Baths in Roman-Byzantine Palestine," "Palestinian Christianity," özel sayı, *ARAM Period.* 18 (2006): 13–32; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 229–30; Estēe Dvorjetski, "'A Leper May as Well Be Dead'" (*Babylonian Talmud, Nedarim* 64b): Diagnosis, Prognosis and Ways of Treatment of 'Leprosy' throughout the Ages," *Koroth* 21 (2011–2012): 249; Estēe Dvorjetski, "The Medicinal Properties of the Thermo-Mineral Baths in the Levant in Ancient Times," *Arise, Walk through the Land: Studies in the Archaeology and History of the Land of Israel in Memory of Yizhar Hirschfeld on the 10th Anniversary of His Demise,* ed. Joseph Patrich, Orit Peleg-Barkat ve Erez Ben Yosef (Kudüs: IES, 2016), 32*; Megan S. Nutzman, "'In this Holy Place': Incubation at Hot Springs in Roman and Late Antique Palestine," *Gods, Objects, and Ritual Practice*, ed. Sandra Blakely, SAMR 1 (Atlanta, GA: Lockwood, 2017), 283–85; Dvorjetski, "Sacrificing," 201.

68 Oskar Baudisch, "Magic and Science of Natural Healing Waters," *J. Chem. Educ.* 16, no. 9 (1939): 440–48; Harry B. Weiss ve Howard R. Kemble, *They Took to the Waters* (Trenton: The Past Times Press, 1962): 9–20; Marie-Thérèse Fontanille, "Les bains dans la médecine Gréco-romaine," *La Médecine en Gaule: Villes d'eaux, sanctuaires des eaux*, ed. André Pelletier (Paris: Picard, 1985), 15–24; Kasas ve Struckmann, *Important Medical Centres,* 1990; Ralph Jackson, "Waters and Spas in the Classical World," *Med. Hist. Suppl.* 10 (1990): 5–13; Gloria Moss, "Historical Perspectives on Health: The Case of Qumran and Other Biblical Sites," *J. R. Soc. Promot. Health* 20, no. 4 (2000): 256; Zytka, "Baths and Bathing," 131;

Şekil 12. Hammat-Gader kaplıcası, Çeşmeler Salonu (Alan D), güneye bakıyor (Estēe Dvorjetski).

Şekil 13. Hammat-Gader kaplıcası, Sütunlu Salon, Alan C'deki sütunlu girişin arkası, kuzeye bakıyor (Estēe Dvorjetski).

Tarihi ve arkeolojik bulgular, Hammat-Gader'deki şifalı kaplıcanın Asklepios'a adanmış bir merkez olarak hizmet verdiğini göstermektedir. Klasik dünyada bu konsept, *Asklepieion*'ların aşağıdaki unsur ve özelliklerine dayanmaktadır:

- Hammat-Gader hamam kompleksi kutsal bir yer olarak kabul edilirdi. Bölge sakinleri İncil'de İlyas Peygamber hakkında geçen gelenekleri benimsemiş ve kaplıcaya *Thermae Heliae* adını vermişlerdi. Alan E'nin bir kısmına da peygamberin adı verilmişti.[69] İmpa-

Dvorjetski, "Medicinal Hot Springs in the Graeco-Roman World," *The Roman Baths of Hammat–Gader: Hammat–Gader Excavations 1979–1982, Final Report,* ed. Yizhar Hirschfeld (Kudüs: IES, 1997), 463–76; Ralph Jackson, "Spas, Waters and Hydrotherapy," *Roman Baths and Bathing: Proceeding of the 1st International Conference on Roman Baths Held at Bath, 30 March–4 April 1992*, ed. Janet DeLaine ve David E. Johnston, JRA Suppl. Series 37 (Cambridge: CUP, 1999), 107–16; Estēe Dvorjetski, "Thermo-Mineral Waters in the Eastern Mediterranean Basin: Historical, Archaeological and Medicinal Aspects," "Water in the Pre-Modern Near East," özel sayı, *ARAM Period.* 13–14 (2001–2002): 493–94; Astrid van Tubergen ve Sjef van der Linden, "A Brief History of Spa Therapy," *Ann. Rheum. Dis.* 61 (2002): 273–75; Dvorjetski, "Healing Waters," 16–27; Dvorjetski, "Christians," 13–32; Dvorjetski, *Healing,* 74, 225–71, tab. 2. Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 29*–52*; Silvia González-Soutelo, "'Shall We Go *Ad Aquas*?': Putting Roman Healing Spas on the Map," *ETF. Serie I* 12 (2019): 151–90. Yukarıda bahsedilen, yakında çıkacak olan kitabımda ilgili birtakım tartışmalar bulunmaktadır: "Non-Medicinal Remedies" için Bölüm 8.5'e, "Public Baths, Bathhouses, and Spas" için Bölüm 10.4'e ve "'Advertising' Medicine and Public Health" için Bölüm 12'ye bakınız.

69 Yizhar Hirschfeld, "The History and Town-Plan of Ancient Ḥammat Gādēr," *ZDPV* 103 (1987): 103–4; Judith Green ve Yoram Tsafrir, "Greek Inscriptions from Hammat–Gader: A Poem by the Empress Eudocia and Two Building Inscriptions," *IEJ* 32, no. 2-3 (1982): 79, lev. 9; Iannis Meïmaris, "Δύο ἐπιγραφὲς τῆς Αὐγούστης Εὐδοκίας (423-460 μ.Χ.) ἀπὸ τῆς Ἐμμάθα

ratoriçe Eudokia'nın Çeşmeler Salonu'ndaki yazıtında, "Kutsal Elijah (İlyas) dahil olmak üzere, çeşitli kişilerin isim ve unvanlarına yer verilmiştir."[70] Epigrafik veriler, MS beşinci–yedinci yüzyıllara tarihlenen yaklaşık 70 adet Yunanca yazıttan oluşmaktadır. Metinlerin çoğu "Ἐν τῷ ἁγίῳ or (ἱερῷ) τόπῳ μνησθῇ," yani "bu kutsal yerde biri hatırlansın," bu sözün çoğulu olan ve "bu kutsal yerlerde birisi hatırlansın" anlamına gelen "Ἐν τοῖς ἁγίοις τόποις μνησθῇ" ile veya basitçe "Ἐν τῷ τόπῳ τούτω μνήσθωσιν," yani "bu yerde hatırlansın" şeklinde bir ifadeyle başlar. Yardım için Tanrı ve İsa'ya yakarış ifadeleri sıklıkla kullanılmıştır. Birçok yazıtın üzerinde derin şekilde oyulmuş haçlar bulunmaktadır.[71]

- Merkezinde Asklepios kutsal alanı bulunan Epidauros'a benzer şekilde, çeşitli kaynaklar Asklepios, Hygieia, Serapis, Müzler, Nemfler ve Paean'dan bahseder. Yunan biyografi yazarı Eunapios, Hammat-Gader kaplıcası hakkında şunları yazmıştır: "Yalnızca İtalya'da yer alan Baiae'dekilerden daha aşağıdır ve başka hiçbir hamam bununla kıyaslanamaz." Eunapios'un tasviri, alanda yaygın olan pagan gizemlerinin ambiyansını vermektedir.[72] Asklepios ve Serapis kültlerine Gadara'da tapınılmıştı. Burada bulunan sakallı mermer bir maske, büyük olasılıkla bir hacının İskenderiye'deki *Serapieion*'dan getirdiği bir hatıradır.[73] Asklepios kayıp bir sunak üzerinde elinde bir yılan tutarken tasvir edilmiştir. Şifa tanrısının askeri ikonografisi yerel bir özellik gibi görünmektedir.[74] Gri mermer bir levha üzerinde ayaklar ve iki el tasvir edilmiştir. Bunların altında Asklepios adı ile tekrarlanan "bu kutsal yerde Asklepios hatırlansın" ifadesini içeren Yunanca bir yazıt bulunmaktadır. Tedavi için bir şükran sunusu olarak adanmış olabilecek ayaklar, Asklepios veya Serapis'inkileri sembolize ediyor

παρὰ τὰ Γάδαρα καὶ ἀπὸ τὰ Ἰεποσόλυμα [Gadara ve Kıyamet hakkında bilgi edindiğim İmparatoriçe Eudokiya'nın (MS 423-460) iki yazıtı]," *Θεολογία* 54 (1983): 388–98; Leah Di Segni, "The Greek Inscriptions of Hammat Gader," *The Roman Baths of Hammat–Gader: Hammat–Gader Excavations 1979–1982, Final Report,* ed. Yizhar Hirschfeld (Kudüs: IES, 1997), 229, şek. 44–45; Dvorjetski, "Healing Waters," 26–27; Dvorjetski, "Christians," 16; Dvorjetski, *Healing,* 149–50, 155; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 32*–33*; Dvorjetski, "Sacrificing," 201.

70 Yizhar Hirschfeld ve Giora Solar, "The Roman Thermae at Hammat–Gader: Preliminary Report of Three Seasons of Excavations," *IEJ* 31, no. 3–4 (1981): 203; Green ve Tsafrir, "Greek Inscriptions," 77–91; Meïmaris, "Δύο ἐπιγραφὲς," 389–98; Hirschfeld, "The History and Town-Plan," 106; Ephrat Habas-Rubin, "A Poem by the Empress Eudocia: A Note on the Patriarch," *IEJ* 46, no. 1–2 (1996): 108–19; Di Segni, "Greek Inscriptions," 228–33, şek. 45; Dvorjetski, "Healing Waters," 26–27; Dvorjetski, "Christians," 23–24; Dvorjetski, *Healing,* Eudocia" altında, şek. 13; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 39, şek. 12; Nutzman, "'In this Holy Place'," 298–99.

71 Di Segni, "Greek Inscriptions," 185–266; Dvorjetski, "Healing Waters," 25; Dvorjetski, "Christians," 24; Dvorjetski, *Healing,* 250–51; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 38*–39*, şek. 9–10; Dvorjetski, "Sacrificing," 200–1.

72 Türkçe çevirisi için yararlanılan eser: Eunap., *VS* 459. Bkz. Eunapius, *Vitae Sophistarum*, çev. Wilmer C. Wright, LCL (Cambridge, MA ve Londra: HUP ve Heinemann Press, 1961), 368–70; Dechent, "Heilbäder und Badeleben," 190–91; Eliezer L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh (Hammat by Gadara)* (Kudüs: Rubin Mass, 1935), 21; Vernon S. McCasland, "The Asklepios Cult in Palestine," *JBL* 58, no. 3 (Eylül 1939): 225; Hirschfeld ve Solar, "The Roman Thermae," 202; Fikret K. Yegül, *Baths and Bathing in Classical Antiquity* (New York, NY ve Cambridge, MA: The MIT Press, 1992), 121; Dvorjetski, "Healing Waters," 19, 22; Dvorjetski, *Healing,* 146–47, 227; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 32*.

73 Weber, "Thermal Springs," 336; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 258; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 44*; Dvorjetski "Sacrificing," 190, şek. 4.

74 Dominique Sourdel, *Les cultes du Hauran à l'époque romaine*, BAH 53 (Paris: Imprimerie nationale ve Geuthner, 1952), 47; Christian Augé, "Kopf," *Der Königsweg: 9000 Jahre Kunst und Kultur in Jordanien und Palästina,* ed. Siegfried Mittmann, Wolfgang Röllig ve Thomas Podella (Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 1987), 276–77, no. 250; Ernst Künzl ve Thomas Weber, "Das spätantike Grab eines Zahnarztes zu Gadara in der Dekapolis," *DaM* 5 (1991): 82; Weber, "Thermal Springs," 336; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 258; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 44*.

olabilir.[75] Yizhar Hirschfeld ve Giora Solar, Alan E'de bulunan, giydiği bol *toga* (şalı) sol omzundan dökülen başsız mermer bir adam heykelinin Asklepios'un bir temsili olduğunu tahmin etmektedirler.[76] Gadara'da bulunan ve MS birinci–ikinci yüzyıllara tarihlenen kıymetli taşlar, aralarında Asklepios, Hygieia, İsis ve Üç Güzeller'in de bulunduğu tanrısal figürlere adanmıştır.[77] Eudokia'nın Homeros tarzındaki şiirsel yazıtı "ağrısı olan için" kaplıcayı yüceltir ve mimari kompleksin harikalarını över. Özel isimler, pagan ve Hıristiyan unvanları ile Hygieia ve Galatea gibi mitolojik figürlerden oluşan uzun bir liste vardır. Ilıcanın kaynağı olan *clibanus*, suyunun iyileştirici gücü nedeniyle Paean olarak adlandırılmaktadır.[78]

- Bir *Asklepieion*'u niteleyen, komplekse bitişik iki mimari unsur vardır: *Tholos* ve tiyatro. Klasik dünyada *tholos* olarak bilinen yuvarlak yapılar, içine kutsal yılanlar konularak Asklepios'a adanmıştı. Böyle bir *tholos*, Hammat-Gader'de ortaya çıkarılmış ve 92×105 cm boyutlarında mermer bir levha üzerindeki bir yazıtta da ondan bahsedilmiştir. *Tholos*'a bağışçının adı verilmişti: "Ilık havuzun *tholos*'u, İskender'in [bir zamanlar adını] taşıdığı gibi, başka bir Caesarealı'nın, Leon'un adını taşımalıdır." Leah Di Segni'ye göre, muhtemelen *tholos*'un bazı onarımlarını görmüş olan Leon, eski haminin yazıtını basitçe değiştirmekle kalmamış, İskender'in yazıtındaki kadar ustaca olmasa da aynı vezinde kendi yazıtıyla karşılık vermişti. *Tholos*, hiç şüphesiz İmparatoriçe Eudokia'nın yazıtında bahsedilen iki ılık havuzdan biri olan *tepidarium*'da[79] inşa edilmişti.[80] Bir başka özellik de Hammat-Gader'de yer alan ve MS ikinci–üçüncü yüzyıla tarihlenen tiyatronun, ayinsel doğasının bir kanıtı olan küçük boyutudur. Eliezer Sukenik'e göre yapının 15 sıra koltuğu vardı ve 1500–2000 seyirci alabiliyordu;[81] Arthur Segal ise, kapasitesini 1000 seyirci olarak tahmin etmektedir.[82] Kalabalıklar müzik yarışmalarına, tiyatro gösterilerine ve oyunlara katılırdı; bunların hepsi günlük sorunlardan arınmış rahat bir ruh haline katkıda bulunurdu. Gadara'da iki tiyatro vardır ve her ikisi de MS ikinci yüzyılın sonları–üçüncü yüzyılın başlarına tarihlenmektedir.[83] Gadara'dan MÖ birinci yüzyıl ile MS üçüncü yüzyıl arasına tarihlenen ve bir arena ile atların, atletlerin, binicilerin, arabacıların ve atlıların tasvir edildiği oymalı mücevherler sportif faaliyetleri yansıtmaktadır.[84]
- Gadara ve banliyösü Hammat-Gader'de *Legio X Fretensis*'in varlığına dair birçok gösterge

75 Türkçe çevirisi için yararlanılan eser: Di Segni, "Greek Inscriptions," 193; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 40*; Dvorjetski, "Sacrificing," 200. Ancak bu aynı zamanda yaygın bir erkek ismiydi. Bkz. *SEG*, no. 1990: 26.

76 Hirschfeld ve Solar, "The Roman Thermae," 218; karşılaştırma için bkz. Hirschfeld, *The Roman Baths,* 151, şek. 127, lev. VI.

77 Martin Henig ve Mary Whiting, *Engraved Gems from Gadara in Jordan: The Sa'd Collection of Intaglios and Cameos*, OUCA Monograph 6 (Oxford: OUCA, 1987), no. 185–91, 219, 272; Dvorjetski, "Sacrificing," 200.

78 Green ve Tsafrir, "Greek Inscriptions," 79; Di Segni, "Greek Inscriptions," 228–33; Dvorjetski, "Christians," 24; Dvorjetski, *Healing,* 251–52; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 39*–40*, 44*; Dvorjetski, "Sacrificing," 200.

79 Roma hamamlarındaki ılık *(tepidus)* oda, hipokaust denilen bir yerden ısıtma sistemi ile ısıtılıyordu.

80 Türkçe çevirisi için yararlanılan eser: Leah Di Segni ve Yizhar Hirschfeld, "Four Greek Inscriptions from Ḥammat–Gader from the Reign of Anastasius," *IEJ* 36, no. 3–4 (1986): 265–67; Di Segni, "Greek Inscriptions," 237, no. 53; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 155, 251, şek. 13–14, 19.

81 Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh,* 27–30.

82 Arthur Segal, *Theatres in Roman Palestine and Provincia Arabia,* MBCB Suppl. 140 (Leiden: Brill, 1995), 98. Hirschfeld, "The History and Town-Plan," 111. Hirschfeld de kapasitenin 1500–2000 olduğunu tahmin etmektedir.

83 Segal, *Theatres,* 46–49.

84 Henig ve Whiting, *Engraved Gems,* no. 281–88, 301–2.

vardır.[85] Gil Renberg, Roma'daki Asklepios kültü üzerine yaptığı bir çalışmada Asklepios'a birçok askeri alanda tapınıldığını ortaya koymuştur. Renberg şöyle yazmaktadır: "Roma'da Asklepios'a tapanların önemli bir kısmı ordu ile ilişkili gibi görünmektedir ve adakların birçok durumda halka açık tapınaklardan değil, kentin bazı askeri kamplarında ve üslerinde bulunan kutsal yapılardan geldiği anlaşılmaktadır. Muvazzaf ve emekli askeri personel, özellikle de Praetorian Muhafız Birliği mensupları, Roma'da Asklepios için yazıtlı adak yaptıranlar arasında tespit edilebilen en büyük grubu oluşturmaktadır."[86] Bu lejyon yol ağı, kamu tesisatı, eğlence tesisleri ve hamamların yapımı gibi Filistin'deki inşaat projelerinde önemli bir rol oynamıştır[87] ve Hammat-Gader'deki Üç Güzeller kaplıcası da bu projelerden biridir.

- Rahipler *Asklepieion*'larda hekimlik görevlerini yerine getirmişlerdi. Rabbinik kaynaklar, MS ikinci–üçüncü yüzyıllarda yaşamış olan Rabi Judah Hanasi ve torunu Rabi Judah Nesiah'ın tıp alanına aşina olan ve Rabi Judah'ın özel hekimliğini yapmış Mar Samuel'den rehberlik alan bir grup daimi refakatçiye sahip olduğunu doğrulamaktadır.[88] Batı Gadara'daki büyük bir anıt mezarın Erken Bizans Dönemi'ne ait mahzeninde yer alan bir mezarda, cam kaplar ve bir dizi alet bulunmuştur. Açığa çıkarılan bir çift demir pens, mezara bir dişçinin gömüldüğünü gösterir.[89]
- MS dördüncü yüzyılda yaşamış Kilise Babası Epiphanios, *Asklepieion*'ların çoğunda olduğu gibi kaplıcada düzenlenen *Panegyris* (Πανήγυρις) adlı bir tür yıllık panayırı anlatır. Buradaki sular çeşitli hastalıklar için şifalıydı

85 Epigrafik, edebi ve arkeolojik kanıtlar için, bkz. Estēe Dvorjetski, "Testimonia: Nautical Symbols on the Gadara Coins and Their Link to the *Thermae* of The Three Graces at Hammat–Gader," *MedHistR* 9, no. 1 (1994): 100–15; Dvorjetski, "Healing Waters," 22; Dvorjetski, *Healing,* 360–69.

86 Gil H. Renberg, "Public and Private Places of Worship in the Cult of Asclepius at Rome," *MemAmAc* 51–52 (2006–2007): 115–16. Kuzey Britannia ve Aşağı Moesia'daki lejyonerlerin Asklepios'a adadıkları adaklar için, bkz. Richard L. Gordon ve Joyce Reynolds, "Roman Inscriptions 1995–2000," *JRS* 93 (2003): 260. Ordugâhlardaki kült alanları için, bkz. Michel Reddé, "Réflexions critiques sur les chapelles militaires *(aedes principiorum)*," *JRA* 17 (2004): 453–60; Edelstein ve Edelstein, *Asclepius,* 2:253.

87 Mordechai Gichon ve Benjamin H. Isaac, "A Flavian Inscription from Jerusalem," *IEJ* 24, no. 2 (1974): 117–23; Benjamin Isaac, "Milestones in Judaea from Vespasian to Constantine," *PEQ* 110, no. 1 (1978): 47–60; Hillel Geva, "Jerusalem: The Second Temple Period and the Roman Period," *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, cilt 2 *[Emmaus-Jerusalem],* ed. Ephraim Stern (Kudüs: IES ve Carta, 1993) 759–60; Dvorjetski, "Testimonia," 110–11; Guy D. Stiebel, "The Whereabouts of the Xth Legion and the Boundaries of Aelia Capitolina," *New Studies on Jerusalem. Proceedings of the 5th Conference,* ed. Avraham Faust ve Eyal Baruch [İbranice] (Ramat Gan: BUIP, 1999), 68–103; Eilat Mazar, "The Camp of the Tenth Roman Legion at the Foot of the South-West Corner of the Temple Mount Enclosure Wall in Jerusalem," *New Studies on Jerusalem. Proceedings of the 5th Conference,* ed. Avraham Faust ve Eyal Baruch [İbranice] (Ramat Gan: BUIP, 1999), 52–67; Benjamin Isaac, "Inscriptions from Jerusalem after the First Revolt," *The History of Jerusalem: The Roman and Byzantine Periods (70–638 CE)*, ed. Yoram Tsafrir ve Shmuel Safrai [İbranice] (Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi, 1999), 167–80; Ronny Reich ve Ya'akov Billig, "Another Flavian Inscription near the Temple Mount of Jerusalem," *'Atiqot* 44 (2003): 243–47; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 369; Shlomit Weksler-Bdolah, *Aelia Capitolina—Jerusalem in the Roman Period: In Light of Archaeological Research,* MBCB Suppl. 432 (Leiden ve Boston: Brill, 2020).

88 *Tosefta, Eruvin* 6, 13; *BT*, *Shabbat* 40b; *Ecclesiastes Rabbah* 5, 14; Julius Preuss, *Biblical and Talmudic Medicine,* tekrar basım (Northvale, NY: Jason Aronson, Inc., 1993), 536; Fred Rosner, "Jewish Medicine in the Talmudic Period," *ANRW* II.37.3 (1996): 2883–87; Estēe Dvorjetski, "The Medical History of Rabbi Judah the Patriarch: A Linguistic Analysis," *Hebr. Stud.* 43 (2002): 39–55; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 239–41, 281–314; Dvorjetski, "'Once Happened to be in a Certain Inn'—Aims and Deeds of Our Sages at Hammat–Gader," *Galilee Studies*, ed. Ze'ev Safrai [İbranice] (Tel Aviv: BIU – Zehut Makom Press, 2009), 60, 64–67; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 35*–36*.

89 Künzl ve Weber, "Das spätantike Grab," 81–118; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 258; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 44*; Dvorjetski, "Sacrificing," 200.

ve insanlar tedavi için Atina kadar uzak yerlerden gruplar halinde buraya gelirlerdi.[90]

- Piacenzalı hacının cüzzamlıların havuzda tabi tutuldukları ritüellere ilişkin tarifi, hem oval hamam salonundaki çift eğimli havuzun özellikleriyle hem de içinde bulunan MS üçüncü–dördüncü yüzyıllara ait pişmiş toprak kandillerle örtüşür. *Asklepieion*'larda âdet olduğu üzere, cüzzamlılar *clibanus* kapısının karşısındaki büyük bir havuzda inkübasyon yoluyla tedavi edilirdi. Bu havuz, diğer tüm yıkananlara hizmet vermekte olan genel kompleksten ayrıydı. Benzer tarzda ve is izi olmayan çok sayıda kandil *ex-voto* olarak muhafaza edilmiştir. Bazıları ise haçlarla süslenmiştir.[91] Bu eşsiz kanıt bağlamında, Hadrianus Dönemi'nde (MS 117–138) burasının özellikle cüzzamı ve genel olarak da cilt hastalıklarını tedavi etmeye adanmış bir merkez olarak hizmet verdiği kesindir. Hadrianus, muzdarip olduğu diğer kronik hastalıkların yanında cilt rahatsızlığı için de çare arıyordu. Dolayısıyla, kaplıcada iyileştirici bir güç aramasının arkasındaki motivasyonu açıktı. Hadrianus Dönemi'nde Hammat-Gader'in temelleri atılmıştı; *Asklepieion* olarak tanıtılması ününü ve kârını artırmıştı.[92]
- Piacenzalı hacının tanıklığı Asklepios'a adanmış bir yerin düzenli kullanımı hakkında dikkate değer unsurlar sunmaktadır. Tedavi hizmetleri ve eğlence olanakları sağlamak için bir kamu darülacezesi inşa edilmiştir. Her ne kadar bu tanıklık Gadara kentinin bakımını finanse ettiğini açıkça belirtmese de, durumun böyle olduğu varsayılabilir; çünkü kent şifalı kaplıcadan, özellikle de *Asklepieion*'dan elde edilen büyük gelirden faydalanmıştır.[93] Ilıcaların hemen yakınında bulunan Hammat-Gader'deki (MS beşinci–altıncı yüzyıllara ait) sinagogun da, kaplıca tesisine gelen Yahudi ziyaretçileri ağırlamak için inşa edilmiş olması muhtemel görünmektedir.[94] Talmud'da geçen bir terim olan *Ilin d'Aussinus*, halkın yiyecek tedariği, konaklama ve tıbbi malzeme satışı gibi ihtiyaçlarını karşılayan özel veya halka açık bir pansiyona işaret ediyor olabilir.[95] Sinagogdaki mozaik yazıtlar bağışçıların adlarına

90 Epiph., *Adv. Haeres.* 30, 7; Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh,* 21; McCasland, "The Asklepios Cult," 225; Hirschfeld ve Solar, "The Roman Thermae," 202; Safrai, "Fairs," 153; Dvorjetski, "Healing Waters," 22; Dvorjetski, "Christians," 15; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 147–48, 227; Dvorjetski, "'Once Happened to be in a Certain Inn'," 65–66; Dvorjetski, "Maioumas Festivities," 100; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 32*; Dvorjetski, "Sacrificing," 201.

91 *Ant. Plac. Itin.* 7; Hirschfeld, "The History and Town-Plan," 105–6; Hirschfeld, *The Roman Baths,* 73–83, lev. VII; Coen-Uzzielli, "The Oil Lamps," 319–46; Dvorjetski, "Healing Waters," 20; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 149, 229–30; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 32*; Dvorjetski, "Sacrificing," 201.

92 SHA, *Hadr.* 26, 1; Cass. Dio, 69, 11, 2–3. Hadrianus'un tıbbi geçmişi için, bkz. Estēe Dvorjetski, "Roman Emperors at the Thermo-Mineral Baths in Eretz-Israel," *Latomus* 56, no. 3 (1997): 571–78; Dvorjetski, "The Relations between Jews and Gentiles in Medicinal Hot Springs in Eretz-Israel during the Mishnaic and Talmudic Periods," *Jews and Gentiles in the Holy Land in the Days of the Second Temple, the Mishnah and the Talmud: A Collection of Articles,* ed. Aahron Oppenheimer vd. [İbranice] (Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi, 2003) 28–29; Dvorjetski, *Healing,* 257, 323–39, tab. 2; Dvorjetski, "'Once Happened to be in a Certain Inn,'" 65; Estēe Dvorjetski, "The Military and Medical History of Gadara as Reflected by the City-Coins," "The Decapolis—History and Archaeology," özel sayı, *ARAM Period.* 23 (2011): 85; Dvorjetski, "'A Leper May as Well Be Dead'," 249; Dvorjetski, "The Medicinal Properties," 33*; Dvorjetski, "Sacrificing," 201.

93 *Ant. Plac. Itin.* 7; Dechent, "Heilbäder und Badeleben," 194; Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims,* 81; Yaron Dan, *The City in Eretz-Israel during the Late Roman and Byzantine Periods* [İbranice] (Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi, 1984), 117; Weber, "Thermal Springs," 336; Hirschfeld, *The Roman Baths,* 5–6; Dvorjetski, "Healing Waters," 20; Dvorjetski, "Christians," 16–17; Dvorjetski, *Healing,* 230, 247; Dvorjetski, "'A Leper May as Well Be Dead'," 249; Dvorjetski, "Properties," 32*.

94 Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh*; Hirschfeld, "The History and Town-Plan," 114–15; Michael Avi-Yonah, "Tell El-Hammeh" *New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land*, cilt 2, *[Emmaus-Jerusalem]*, ed. Ephraim Stern (Kudüs: IES ve Carta, 1993), 566–69.

95 *JT, Avodah Zarah* 5, 15 [45b]; *Erubin* 6, 4 [23c]; Dvorjetski, "The Relations," 28, 30–32; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 300–6; Dvorjetski, "'Once Happened to be in a Certain Inn'," 62–65.

Şekil 14. Bethesda Havuzları, Kudüs-Aelia Capitolina'nın Roma–Bizans döneminden kalma *Asklepieion–Serapieion*'nun Azize Anna Kilisesi'nin yanında yer alan bir erken Hıristiyanlık dönemi kilisesine ait bir sütunu da içeren kalıntıları (Estēe Dvorjetski).

ithaf edilmişti. Bu kişiler iyileşmiş ve daha sonra buranın gelişimine katkıda bulunarak iyileşmelerini kutlamış olabilirler. Yazıtlardaki Yunanca ve Latince isimlerden de anlaşılacağı üzere bağışçılar arasında Hıristiyanlar da vardı. Bir Bizans kandili, bir haç ve birinde Yunanca yazıt bulunan yüzükler ortaya çıkarılmıştır: "Xε [Χριστὲ] βοήθ(ει) Ἀνδρεᾳ" ("Efendimiz [İsa], Andreas'a yardım et")."[96] Kaplıcanın doğu kesiminde, 'Ayn er-Rīḥ pınarının kuzeyinde yer alan Bizans kilisesinde, yalvaranlar isimlerinin ölümsüzleştirilmesi için dua edip cömertçe bağışta bulunurlardı. Başlangıçta, kilisenin üzerinde ya da bitişiğinde pagan bir kutsal alan yer almış olabilir. Pagan ritüel alanlarının arındırılması ve Hıristiyan ibadet yerlerine dönüştürülmesi Bizans Dönemi'nde çok yaygındı. Bunun en ünlü örneği, Konstantinos Dönemi'nde (MS 306–337) Afrodit'e adanmış pagan bir kutsal alanın yıkıntıları üzerine inşa edilen Kudüs'teki Kutsal Kabir Kilisesi'dir.[97] Bir pagan tapınağının yerine inşa edilmiş bir kilisenin önemli başka bir örneği de, *Via Maris* üzerinde bir liman kenti ve ticaret merkezi olan Dor-Dora'daki arkeolojik kazılarda ortaya çıkmıştır; arkeoloğun alandaki bazilika kilisesinin, bir pagan tapınağının üzerine inşa edildiği ve Apollo ile Asklepios'a adandığı yönündeki hipotezi doğrulanmıştır.[98] Asher Ovadiah ve Sonia Mucznik, Erken Bizans Dönemi'nde Filistin'deki pagan tapınaklarının yağmalanıp yakılarak yıkılmasının ve üzerlerine kilise kompleksleri inşa edilmesinin, edebi kaynaklarda canlı bir şekilde tasvir edilen ve arkeolojik keşiflerle doğrulanan bir olgu olduğunu savunmaktadır.[99] Bu nedenle, Hammat-Gader'de, sinagog, kilise ve daha öncesinde de bir tapınak kendi ziyaretçilerini ağırlamıştır.[100] Hazırlık

96 Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh,* 70–71; Dvorjetski, "The Relations," 36–37; Dvorjetski, *Leisure, Pleasure and Healing,* 422.

97 Bellarmino Bagatti, *The Church from the Gentiles in Palestine: History and Archaeology* (Kudüs: FPP, 1971), 164, 168; Wilkinson, *Egeria's Travels,* 164–65; Hirschfeld, "The History and Town-Plan," 112–14; Di Segni, "Greek Inscriptions," 185–86; Ovadiah ve Turnheim, *Roman Temples, Shrines and Temene,* 82; Dvorjetski, "Sacrificing," 200–1; Weksler-Bdolah, *Aelia Capitolina,* 123–25. Hıristiyan sanatının İsa'nın tasvirinde Asklepios'un ikonografisini ne derecede benimsediğine dair örnekler için, bkz. Weber, "Thermal Springs," 331, 334, 338; Hart, *Asclepius,* 183–99.

98 Claudine Dauphin ve Shimon Gibson, "The Byzantine City of Dor/Dora Discovered," *BAIAS* 14: 30; Dauphin, "From Apollo and Asclepius to Christ: Pilgrimage and Healing at the Temple and Episcopal Basilica of Dor," *Liber Annuus* 49: 405–25.

99 Ovadiah ve Mucznik, *Worshipping the Gods,* 234–37.

100 Sukenik, *The Ancient Synagogue of El-Hammeh,* 30; Hirschfeld, "The History and Town-Plan," 103, 107–8, 113.

Şekil 15. Bethesda Havuzları, Kudüs, Azize Anna Kilisesi Müzesi, kadının hastalıklı ayağını tasvir eden beyaz mermer bir adak; üst kısmında bulunan Yunanca yazıt şöyle aktarır: "Pompeia Lucilia tarafından adanmıştır," MS ikinci yüzyıl (Estēe Dvorjetski).

Şekil 16. Bethesda Havuzları, Kudüs, Azize Anna Kilisesi Müzesi, *Asklepieion–Serapieion*'da bulunmuş ayak şeklindeki mermer adak (Estēe Dvorjetski).

> ayinlerinin inkübasyonun kendisinden ayrı tutulması paganların, Yahudilerin ve Hıristiyanların hamamdayken tezahür anlarını aynı anda beklemelerine olanak vermiş olabilir.[101]

Yukarıdaki tüm argümanlar bir arada değerlendirildiğinde, Hammat-Gader'deki ünlü şifalı kaplıcanın hastalar, yoksullar ve de zenginler tarafından bir *Asklepieion* olarak kullanıldığı sonucuna varılabilir. Kutsal bir pınar, tedavi edici hamamlar ve kült tesislerinden oluşan bu kompleks, Roma–Bizans döneminde yerleşimi ziyaret eden birçok kişiye dini, tıbbi ve sosyal imkânları bir arada sunmuştu.[102]

Asklepieion kategorisine giren bir diğer şifa alanı da Kudüs'teki Azize Anna Kilisesi'nin kuzeydoğusunda yer alan Bethesda Havuzları kompleksidir[103] (**Şekil 14**). Burada bir duvarla ayrılmış iki büyük havuz, bu duvarın üzerine inşa edilmiş bir Bizans kilisesi ve Bizans kilisesinin kalıntıları üzerine inşa edilmiş bir Haçlı kilisesi bulunmaktadır. Doğudaki mağara alanını ise bilim insanları genel olarak MS ikinci yüzyıla ait bir *Asklepieion* olarak tanımlamaktadır.[104] Arkeologların *ex-voto* olarak tanımladığı

101 Nutzman, "'In this Holy Place'," 295. Ayrıca bkz. Seth Schwartz, "Gamaliel in Aphrodite's Bath: Palestinian Judaism and Urban Culture in the Third and Fourth Centuries," *The Talmud Yerushalmi and Graeco-Roman Culture*, ed. Peter Schäfer (Tübingen: Mohr Siebeck, 1998), 1:207.

102 Hirschfeld, "The History and Town-Plan," 113; Dvorjetski, "Thermo-Mineral Waters," 508; Dvorjetski, "Christians," 27; Dvorjetski, *Healing*, 423, 432; Dvorjetski, "Sacrificing," 201.

103 Joachim Jeremias, *The Rediscovery of Bethesda: John 5:2*, New Testament Archaeology Monograph 1 (Louisville, KY: Southern Baptist Theological Seminary, 1966); Marie-Joseph Pierre ve Jourdain-Marie Rousée, "Sainte-Marie de la Probatique état et orientation des recherches," *POC* 31 (1981): 23–42; Shimon Gibson, "The Pool of Bethesda in Jerusalem and Jewish Purification Practices of the Second Temple Period," *POC* 55 (2005): 270–93; Claudine Dauphin, "Sainte-Anne de Jérusalem: Le Projet Béthesda," *POC* 55 (2005): 254–62; Shimon Gibson, "The Bethesda Pool in Jerusalem: A New Investigation of Old Excavations," *New Studies on Jerusalem: Proceedings of the 14th Conference*, ed. Eyal Baruch, Ayelet Levy-Reifer ve Avraham Faust (Ramat-Gan: BIUP, 2008), 21–29; Urban C. Von Wahlde, "The New Discoveries Near the Pool of Siloam and Some Observations on Their Importance for the Gospel of John," *John, Jesus, and History*, cilt 2, *Aspects of Historicity in the Fourth Gospel*, ed. Paul N. Anderson, Felix Just ve Tom Thatcher, Early Christianity and Its Literature (Atlanta, Ge: SBLP, 2009), 155–73; Frans Bouwen, ed., *Sainte-Anne de Jérusalem: La piscine probatique de Jésus à Saladin—Le projet Béthesda (1994–2010)* (Jerusalem: POC, Sainte-Anne, 2011); Thompson, "Healing," 65–84.

104 Richard M. Mackowski, *Jerusalem, City of Jesus: An Exploration of the Traditions, Writings, and Remains of the Holy City from the Time of Chris*t (Grand Rapids, MI: Eerdmans, 1980), 81; Thompson, "Healing," 80; Dvorjetski, "Sacrificing,"

eşsiz objeler (**Şekil 15–16**) şunlardır:[105] İyileştiği yeri gösterecek şekilde elini sol memesinin üzerine koymuş genç bir kadını tasvir eden pişmiş toprak bir heykelcik; üzerinde bağışlayana ait Yunanca bir yazıtın bulunduğu, beyaz mermerden yapılmış sandaletli bir ayak tasviri içeren kırık bir *ex-voto*: "Pompeia Lucillia [bu ayağı] adadı;" bir mağaranın içinde ayinsel yıkanma eylemini gerçekleştirmekte olan bir kadını tasvir eden beyaz mermerden bir alçak kabartma;[106] ve Asklepios-Serapis mabedine ait olduğu anlaşılan iki parça: Yivli sütunları bulunan tetrastil bir *aedicula* (küçük bir mabet) ve yarım kubbeli çatısı bulunan bir kemeri çevreleyen üçgen alınlığı. Alt kısımda bir yılan, üst kısımda ise bereketi simgeleyen ve kitonyen tanrıların ölüm-yaşam ritüeliyle ilişkilendirilen buğday demetleri. Serapis'e ve denizlerin tanrıçası İsis Pelagia'ya denizin tehlikelerinden korundukları için şükran olarak sunulan oyma işi iki küçük tekne ya da Kudüs'te konuşlanmış *Legio X Fretensis*'in amblemi yer almaktadır. Serapis kültü, Kudüs'te yazıtı bulunan *Legio III Cyrenaeca* askerleri tarafından kente getirilmiş olabilir. Buna ilişkin olarak, Hadrianus tarafından koloni kurulmadan da önce, Traianus'un hükümdarlığı sırasında kentte Serapis onuruna bir tapınak inşa edilmişti. Bu bilgi, Bab Neby Daûd'un (günümüzde Siyon Kapısı olarak adlandırılmaktadır) doğusundaki Türk duvarında ikincil kullanımında keşfedilen MS 117 yılına ait Latince bir yazıttan çıkarılabilir.[107] Tanrı burada, Romalıların en yüce tanrısı Jüpiter ile ilişkilendirilen bir isim olan IOVIS SARAPIS olarak adlandırılır.[108]

Bethesda Havuzları'nın, Tapınak Tepesi'nin kuzeybatı köşesinde bulunan ve alana oldukça yakın olan Antonia Kalesi'ne göre olan konumu, araştırmamıza katkıda bulunmaktadır. Jack Finegan, "geniş avluların askerler için konaklama yeri sağladığını ve bir Roma müfrezesinin buraya kalıcı olarak yerleştirilmiş olduğunu" belirtmektedir.[109] Yukarıda gösterildiği

197–99, şekil 13f; karşılaştırma için, bkz. William D. Davies, *The Gospel and the Land: Early Christianity and Jewish Territorial Doctrine* (Berkeley: UC Press, 1974), 311–13; Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims*, 102; Duprez, *Jésus*, 95–127.

105 G. J. F. Kater-Sibbes, *Preliminary Catalogue of Sarapis Monuments*, EPROER 36 (Leiden: Brill, 1973), 81, 462; Mackowski, *Jerusalem*, 80–83, lev. 77–79; Pierre ve Rousée, "Sainte-Marie de la Probatique," 23–42; Leah Di Segni ve Yoram Tsafrir, "Ethnic Composition of the Population of Jerusalem in the Byzantine Period," *The History of Jerusalem: The Roman and Byzantine Periods (70–638 CE)*, ed. Yoram Tsafrir ve Shmuel Safrai [İbranice] (Kudüs: Yad Izhak Ben-Zvi, 1999), 262; Moss, "Historical Perspectives on Health," 256; Belayche, *Iudaea-Palaestina*, 163–65; Yaron Zvi Eliav, "The Urban Layout of Aelia Capitolina: A New View from the Perspective of the Temple Mount," *The Bar Kokhba War Reconsidered: New Perspectives on the Second Jewish Revolt against Rome*, ed. Peter Schäfer (Tübingen: Mohr Siebeck, 2003), 260–64; Thompson, "Healing," 69–75; Dvorjetski, "Sacrificing," 195–99.

106 Olası bir başka açıklama da kadının inkübasyon halinde olduğudur.

107 *CIL* III, no. 13587e; *CIIP* I/2, no. 705; Frederick J. Bliss ve Archibald C. Dickie, *Excavations at Jerusalem 1894–1987* (Londra: Committee of the PEF, 1898), 249–53; *Sylloge inscriptionum religionis Isiacae et Sarapiacae*, ed. Ladislav Vidman (Berlin: De Gruyter, 1969), 183, no. 362; Frédéric Manns, "Nouvelles traces des cultes de Neotera, Sérapis et Poséidon en Palestine," *Liber Annuus* 27 (1977): 235–36; Hillel Geva, "Jerusalem," 760; Isaac, "Inscriptions from Jerusalem," 169; Ovadiah ve Mucznik, *Worshipping the Gods*, 183; Werner Eck, "Latin Dedication to Serapis by a Vexillatio of Legio III Cyrenaica, 116/117 AD," *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae: Multi-Lingual Corpus of the Inscriptions from Alexander to Muhammed*, 2012), cilt 1/II, 3–4, şek. 705.1–2; Weksler-Bdolah, *Aelia Capitolina*, 126, 206.

108 Peter M. Fraser, "Two Studies on the Cult of Sarapis in the Hellenistic World," *OpAth* 3 (1960): 1–54; Duprez, *Jésus*, 97; Meshorer, *The Coinage*, 25–6, 32; Leah Di Segni, "Εἷς Θεός in Palestinian Inscriptions," *ScrCIIsr* 13 (1994): 103; Laurent Bricault, *Isis Pelagia: Images, Names and Cults of a Goddess of the Seas*, RGRW 190, çev. Gil H. Renberg (Leiden ve Boston: Brill, 2020). Kudüs ve çevresindeki Serapis buluntuları için, bkz. Estēe Dvorjetski, "Healing Symbols and Gods of Medicine at Jerusalem-Aelia Capitolina and Their Affinity to Therapeutic Sites," *Jerusalem: A Medical Diagnosis: The History of Jerusalem in Light of Medicine and Faith*, ed. Nirit Shalev-Khalifa [İbranice] (Kudüs: Tower of David Museum ve Yad Izhak Ben-Zvi, 2014), 36–49 (İngilizce özeti: 25e–26e); Dvorjetski, "Sacrificing," 195–99, şek. 13b–f.

109 Jack Finegan, *The Archaeology of the New Testament: The Life of Jesus and the Beginning of the Early Church*, revize edilmiş baskı (Princeton: PUP, 1992), 196. Ayrıca bkz. Thompson, "Healing," 69–70, 80.

gibi, Gil Renberg Roma'daki Asklepios kültü hakkında yaptığı araştırmada, tanrıya birçok ordugâh ve askeri üste tapınıldığını ortaya çıkarmıştır. Muvazzaf ve emekli askeri personel tanrıya yazıtlar adamıştır.[110] Bethesda'daki yapı, muhtemelen yakınlardaki Antonia Kalesi garnizonu tarafından inşa edilmişti; hem böylece garnizon da burayı saldırılara karşı koruyabilecekti. *Asklepieion-Serapieion*'un kent surlarının dışındaki konumu, varlığını Yahudiler için tolere edilebilir hale getirmiş olacaktı. Kiremitler, tuğlalar, sikkeler ve *Legio X Fretensis*'in adını taşıyan kontrmarklar gibi Kudüs civarında ve kentin içinde yer alan arkeolojik buluntular, bunun varlığını kanıtlamaktadır.[111]

Sonuç

Kutsal alanlar, MÖ altıncı yüzyılın sonlarında ve özellikle Asklepios dininin Antik çağdaki popülaritesinin zirvesinde olduğu Antoninler Dönemi'nde çok sayıda hasta için hac merkezleri haline gelmişti. Asklepios kültü, tanrısal şifa kültlerinin en önemlisiydi ve Antik çağın dini ve kültürel yaşamında merkezi bir rol oynuyordu. Asklepios ameliyat, ilaç ve perhiz yoluyla rüyalarda şifa dağıtarak Grek-Roma dünyasının en popüler şifa tanrılarından biri haline gelmişti. Asklepios sık sık bir hekim kılığında görünürdü ve mucizevi olduğu düşünülen tedavileri bile akılcı ve deneysel tıp modelini izlerdi. Hacılar, ya hastalıklarına şifa aramak ya da sağlık durumlarını korumak için ünlü kutsal alan komplekslerine akın ediyorlardı. Bu alanlardaki *ex-voto*lar ve yazıtlar, tedavi edilen kronik rahatsızlıkların ve hastalıkların çeşitliliğini göstermektedir.

İnkübasyon hiçbir yönden Akdeniz'e özgü değildi; ancak günümüze kadar, ya şifa bulmak ya da gelecekten haber almak için uygulanan yaygın bir ritüel olmuştur. MS dördüncü ve beşinci yüzyıllarda *Asklepieion*'lar, kendileri de eğitimli birer hekim olarak tanınan koruyucu azizlere adanmış kutsal alanlara dönüştürüldü. İnkübasyon ve yıkanma, tedavinin temel bileşenlerini oluşturuyordu. Hacılar, azizler tarafından uykularında iyileştiriliyor ya da kendilerine diyet ve ilaçlar reçete ediliyor ve de hayırsever bir şekilde bakımları sağlanıyordu.

'Ein Tzur, Alonei Mamre, Te'omim Mağarası, Paneas-Caesarea Philippi, Beth Guvrin-Eleutheropolis ve Caesarea Maritima'dan gelen hacı kayıtları, yazıt şeklindeki adaklar, kandiller ve sikke defineleri Antik dönemin kutsal alanlarının ayinsel özelliklerine ışık tutmaktadır. Filistin'deki eşsiz iki kutsal şifa alanı, Kudüs'teki Azize Anna Kilisesi'nde bulunan Bethesda Havuzları ile Hammat-Gader kaplıcası, *Asklepieion*'ların Grek-Roma şifa kültlerinde yaygın olan ve hem fakir hem de zengin hastalar tarafından kullanılan inkübasyon formunu sunmaktadır. Hastalık, yaralanma ve boş zaman aktiviteleri gibi evrensel meselelerin ele alındığı kaplıca ve hamamlar, Filistin'in ritüel manzarasında önemli bir yere sahipti. Gelecekteki arkeolojik kazıların, Levant'ın önde gelen balneoloji merkezi Hammat-Gader kaplıcasında daha fazla *ex-voto* ortaya çıkarması oldukça muhtemeldir.

110 Renberg, "Public and Private Places," 115–16.

111 Dan Barag, "Brick Stamp-Impressions of the Legio X Fretensis," *BJb* 167 (1967): 244–67; Benny Arubas ve Haim Goldfus, "The Kiln–works of the Tenth Legion Fretensis," *The Roman and Byzantine Near East: Some Recent Archaeological Research*, ed. John H. Humphrey, JRA Suppl. Series 14 (Ann Arbor, MI: JRA, 1995), 95–107; Hillel Geva, "Stamp Impressions of the *Legio X Fretensis*," *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, cilt 3, *Area A and Other Studies. Final Report*, ed. Hillel Geva (Kudüs: IES ve Institute of Archaeology, HUJI, 2006), 307–9; Noam Adler, "Stamp Impressions of the *Legio X Fretensis* from the Temple Mount Excavations," *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968–1978 Directed by Benjamin Mazar: Final Reports*, cilt 4, *The Tenth Legion in Aelia Capitolina*, ed. Eilat Mazar (Kudüs: Institute of Archaeology, HUJI, 2011), 319–32; Oren Gutfeld ve Ravit Nenner-Soriano, "Stamp Impressions of the Legio X Fretensis from the Cardo and the Nea Church," *Jewish Quarter Excavations in the Old City of Jerusalem Conducted by Nahman Avigad, 1969–1982*, cilt 5, *The Cardo (Area X) and the Nea Church (Areas D and T). Final Report*, ed. Hillel Geva ve Oren Gutfeld (Kudüs: IES & Institute of Archaeology, HUJI, 2012), 378–92; Weksler-Bdolah, *Aelia Capitolina.*